

ઉન્નતિ
૫

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	૨
ગરીબીની ગણતરી અને ગરીબી નિવારણનો નૂતન અભિગમ	
આપના માટે	
મહિલાઓ અને વિશ્વ વ્યાપાર	૧૩
મહિલાઓ અને બાળકો અંગે મંજૂર પંચની ભલામણો	૧૬
આપણી વાત	
પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળનો સામનો	૧૮
જંગલની જમીનના અધિકાર વિશે આદિવાસીઓના પ્રશ્નો	૨૩
સાંપ્રત પ્રવાહ	૨૭
સંદર્ભ સાહિત્ય	૩૨
અમારા વિશે	૩૬

સંપાદક ટીમ

દીપા સોનપાલ
હેમન્તકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

ગરીબીમાં સામાજિક પાસાંનો સમાવેશ

ગરીબીનું નિવારણ આર્થિક વિકાસ માટેનાં અગત્યનાં ધ્યેયોમાંનું એક ધ્યેય રહ્યું છે. પરંતુ ગરીબીનું કદ શું છે, તેનો આકાર શું છે અને તેનો રંગ કેવો છે તે વિશે ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તતા રહ્યા છે. ભારતમાં પણ ગરીબીના નિવારણ માટે ગરીબોની ગણતરીને જ્યારથી અગત્યની ગણવામાં આવી ત્યારથી જ તેને વિશેના સત્તાવાર અને સ્વતંત્ર અભ્યાસોને પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું છે. અત્યારે આ સંદર્ભમાં ગરીબોની ગણતરી માટેનો જે છેલ્લો પ્રયાસ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે તે ગરીબી નિવારણ માટેની સમગ્ર દૃષ્ટિ બદલી નાખનારો છે અને તેથી તે આવકારદાયક અભિગમ પણ છે. મોટે ભાગે ગરીબીની ગણતરી માટે વ્યક્તિ કે કુટુંબની વાર્ષિક આવક કેટલી છે અથવા તો તેનું વાર્ષિક વપરાશી ખર્ચ કેટલું છે તે બાબત જ ધ્યાનમાં લેવાતી રહી છે. હવે ગરીબીની ગણતરી માટેનો અભિગમ બદલાયો છે અને દસમી પંચવર્ષીય યોજના માટે ગરીબીની જે ગણતરી કરવામાં આવી છે તેમાં આવક અને ખર્ચ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં પાસાંનો સમાવેશ કરાયો છે. આમ, આવક અને ખર્ચ એ એકમાત્ર માપદંડ નથી પણ ગરીબીની ગણતરી માટે આરોગ્ય, શિક્ષણ, આવાસ વગેરે જેવાં સામાજિક પાસાં અને અસહાયતા જેવાં સામાજિક-આર્થિક પાસાં અગત્યનાં છે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

આ અભિગમ કોની કોની સામાજિક બાદબાકી થાય છે તે લક્ષમાં લે છે. સામાજિક બાદબાકી વંચિતતા અને અસહાયતા ઊભાં કરે છે. દલિતો, બાળકો, મહિલાઓ, આદિવાસીઓ, વૃદ્ધો, વિકલાંગો વગેરે જેવા વર્ગો ભારતમાં ગરીબીનો ભોગ એટલા માટે બને છે કે તેઓ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય વંચિતતાનો ભોગ બનેલાં હોય છે. આવી વંચિતતાને માપવાનું અઘરું છે પણ તેમ છતાંય દસમી પંચવર્ષીય યોજનામાં ગરીબી પર સીધો હુમલો કરવાના આદેશથી તેને માપવાનો પ્રયાસ કરાયો છે એ ખરેખર જ આવકારદાયક બાબત છે. કઈ સામાજિક અને આર્થિક સેવાઓ બજાર કે રાજ્ય દ્વારા ગરીબોને મળે છે એ સામાજિક અને આર્થિક શોષણના વ્યાપને માપવા માટે તપાસવું અગત્યનું બની જાય છે. શોષણનું સ્વરૂપ અને તેનું કદ તેથી જાણવા મળે છે. લોકો પર આ શોષણ કેવી રીતે લદાયેલું છે તેની માહિતી મળે તો તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ સઘન રીતે કરી શકાય. ગરીબોની ગણતરીનો અભિગમ બદલાયો છે તેથી એ શક્ય બનશે એમ લાગે છે.

ગરીબીની ગણતરીના સંદર્ભમાં બીજું એક અગત્યનું પાસું ઉમેરાયું છે અને તે છે સહભાગી ગરીબી મૂલ્યાંકન. આમાં ગરીબીની ગણતરી માટે પણ સમુદાય-આધારિત અભિગમ અપનાવાય છે. સમુદાય નક્કી કરે છે કે કોણ ગરીબ છે અને કોણ ગરીબ નથી. એટલે કે સમુદાય બીબીએલ યાદીમાં કોનો સમાવેશ થાય અને ન થાય તે નક્કી કરે છે. પંચાયતો અને ગ્રામ સભાની ભૂમિકા સ્વીકારાઈ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગરીબી નિવારણની જેમ જ ગરીબીની ગણતરી માટે માત્ર સરકારી તંત્ર પર સંપૂર્ણ આધાર રાખી શકાય તેમ નથી એ સ્વીકારી લેવાયું છે. સ્પષ્ટ છે કે સમુદાય ગરીબીની ગણતરી માટેની પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર થાય તો જ ગરીબી નિવારણ માટેના કાર્યક્રમોમાં પણ તે ભાગીદાર થાય અને તેને લાગે કે ગરીબી નિવારણ માટેના પ્રયાસો ખરેખર ગંભીરપણે થઈ રહ્યા છે. ગરીબી નિવારણના નવા માપદંડો આ રીતે તદ્દન નવી જ ભાત પાડે છે. જો કે, તેની પ્રક્રિયામાં કેટલીક ખામીઓ અવશ્ય છે પણ તે દૂર કરવાની સાથે સાથે આ અભિગમને વધુ મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે. સામાજિક પાસાંનો સમાવેશ જ આ નવા અભિગમને બળવત્તર બનાવે છે અને સાથે સાથે ગરીબી નિવારણ માટેના પ્રયત્નોને સઘન બનાવવા માટેની નવી દિશા આપે છે.

ગરીબીની ગણતરી અને ગરીબી નિવારણનો નૂતન અભિગમ

ભારતમાં ગરીબીના ઘટાડા માટેના પ્રયાસો જેમ બદલાયા કર્યા છે તેમ ગરીબીની ગણતરી માટેના અભિગમો પણ બદલાયા છે. દસમી પંચવર્ષીય યોજના માટે ગરીબોની સંખ્યા નક્કી કરવાના સંદર્ભમાં તદ્દન નવો અભિગમ અપનાવાયો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા આ નવા અભિગમની અને ગરીબી નિવારણ માટેના પ્રયાસોમાં આવેલા પરિવર્તનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને માનવ વિકાસના સંદર્ભમાં ગરીબીના નિવારણનો નવો અભિગમ શું મહત્ત્વ ધરાવે છે તેની વિશદ ચર્ચા કરાઈ છે.

પ્રસ્તાવના

ગરીબીનું અસ્તિત્વ અભિશાપ છે અને તેથી ગરીબીનું નિવારણ એ વિકાસનું લક્ષ્ય બન્યું છે. બીજું વિશ્વ યુદ્ધ ૧૯૪૫માં પૂરું થયું તે પછી સ્વતંત્ર થયેલા એશિયા અને આફ્રિકાના ૧૦૦થી વધુ દેશોમાં આર્થિક વિકાસ નવતર મંત્ર બની ગયો. પરંતુ વિકાસની વહેંચણી એ ૧૯૭૦ના દાયકાથી ચિંતાનો વિષય બન્યો. ૧૯૪૭માં ભારતને આઝાદી મળી પછી આર્થિક વિકાસનો વૃદ્ધિ દર ઊંચો લઈ જવા માટે જે ભરચક પ્રયાસો થયા તેમાં ઘણી વાર રોજગારીનો વધારો અને ગરીબીનો ઘટાડો ભૂલી જવાયા. પણ ૧૯૭૦ના દાયકાથી આયોજનનો અભિગમ પણ બદલાયો અને 'ગરીબી હટાવો' એક અગત્યનું રાજકીય સૂત્ર પણ બન્યું. પરંતુ ભારતનો અનુભવ એ રહ્યો છે કે ગરીબીમાં ઘટાડાની પ્રક્રિયા ખૂબ જ ધીમી રહી છે. એ સાથે સાથે એ અંગેની સરકાર અને સમાજની નિષ્ઠા વિશે અને પ્રતિબદ્ધતા વિશે પણ વાંધા ઉઠાવી શકાય એવી પરિસ્થિતિ રહી છે.

૧૯૫૦માં ભારતે પોતાનું બંધારણ અપનાવ્યું અને ૧૯૫૨માં ભારતમાં પ્રથમ સંસદીય ચૂંટણી યોજાઈ અને એ સાથે ભારતે એક લોકશાહી દેશ તરીકે વિકાસની પ્રક્રિયાનો આરંભ કર્યો. ૧૯૫૧માં પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાથી આયોજનબદ્ધ વિકાસની શરૂઆત કરી. પરંતુ ૧૯૯૧માં ખાનગીકરણ, ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના પ્યાલો સાથેની નવી આર્થિક નીતિનો આરંભ કર્યો અને આર્થિક વિકાસ માટે રાજ્ય પર વિશેષ આધાર રાખવાને બદલે બજાર પર આધાર રાખવાની શરૂઆત થઈ. જગતના સૌથી મોટા લોકશાહી દેશમાં આવેલું આ ધરખમ આર્થિક પરિવર્તન છે. રાજ્યકેન્દ્રી

વિકાસને બદલે બજાર કેન્દ્રી વિકાસની તરાહ અપનાવાથી સમગ્ર અર્થતંત્રની દિશા અને અભિગમ બદલાયાં છે. આમ છતાં, ગરીબી એ ભારતની સૌથી વધુ મહત્ત્વની સમસ્યા રહી છે. ભારત જગતનો સૌથી વધુ ગરીબો ધરાવતો દેશ છે અને ગરીબીનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું એ પાયાનો પ્રશ્ન છે. દેશની વસ્તી ૨૦૫૦માં આશરે ૧૫૦ કરોડની થવાનો અંદાજ છે અને સત્તાવાર અંદાજો અનુસાર ૨૦૦૭માં પણ લગભગ ૨૦ ટકા એટલે કે ૨૨ કરોડ લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા હશે. કોઠા નં.૧ અને કોઠા નં.૨માં ભારતમાં પ્રવર્તમાન ગરીબીની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ દારુણ પરિસ્થિતિમાં ગરીબી નિવારણ માટેની વ્યૂહરચના કેવી હોવી જોઈએ એ ચિંતાનો વિષય બને એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ ગરીબ કોને ગણવા તેને વિશે પણ સતત વિવાદ પ્રવર્તતો રહ્યો છે. આ માટે અનેક માપદંડો દુનિયાભરમાં જુદા જુદા સમયે તૈયાર કરાયા છે. તેમાંના કેટલાકની વિગતો કોઠા નં.૩માં આપવામાં આવી છે. આ માપદંડો જુદી જુદી રીતે ગરીબીનો ક્યાસ કાઢે છે. ૧૦મી પંચવર્ષીય યોજના માટે ગરીબોની સંખ્યા નક્કી કરવા માટે જે અભિગમ અપનાવાયો છે તે અભિગમ તદ્દન નવો અભિગમ છે અને તેમાં ગરીબીનું પ્રમાણ કે ગરીબોની સંખ્યા જ અગત્યની ગણાઈ નથી પણ ગરીબીની તીવ્રતા કેવી છે તે માપવાનો પ્રયાસ કરાયો છે. તે એમ દર્શાવે છે કે ગરીબોની ગરીબી દૂર કરવા માટે પણ નવા અભિગમની આવશ્યકતા છે અને ગરીબીને દર્શાવતાં જે લક્ષણો છે તેના પર પાયામાંથી હુમલો કરવાની આવશ્યકતા છે. જે અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે તેમાં વિવિધ આર્થિક શ્રેણીઓનો સમાવેશ કરાયો છે. તે એમ પણ દર્શાવે છે કે કોઈ એક વ્યક્તિ કે કુટુંબ ગરીબ છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે માત્ર નાણાકીય સદ્ધરતા જ પર્યાપ્ત માપદંડ નથી પણ બીજા અનેક માપદંડોનો સમાવેશ કરાવો જોઈએ. આ સંદર્ભમાં ભારત સરકારની નૂતન માગરેખાઓ અને તેમાંના માપદંડોને સમજવાની આવશ્યકતા છે.

ગરીબોની ગણતરીનો અભિગમ અને પ્રક્રિયા

ગરીબીના નિવારણમાં અગત્યનો મુદ્દો ગરીબોની અસહાયતા (વલ્નરેબિલિટી) દૂર કરવાનો છે. અસહાયતા જેટલા પ્રમાણમાં

કોઠા નં.૧

ભારતમાં ગરીબી

વર્ષ	ટકાવારી પ્રમાણ			ગરીબોની સંખ્યા (કરોડમાં)		
	ગ્રામ	શહેરી	કુલ	ગ્રામ	શહેરી	કુલ
૧૯૭૩-૭૪	૫૬.૧	૪૯.૦	૫૪.૯	૨૬.૧૩	૬.૦૦	૩૨.૧૩
૧૯૭૭-૭૮	૫૩.૧	૪૫.૨	૫૧.૩	૨૬.૪૩	૬.૪૬	૩૨.૮૯
૧૯૮૩	૪૫.૭	૪૦.૮	૪૪.૫	૨૫.૨૦	૭.૦૯	૩૨.૨૯
૧૯૮૭-૮૮	૩૯.૧	૩૮.૨	૩૮.૯	૨૩.૧૯	૭.૫૨	૩૦.૭૧
૧૯૯૩-૯૪	૩૭.૩	૩૨.૪	૩૬.૦	૨૪.૪૦	૭.૬૩	૩૨.૦૩
૧૯૯૯-૦૦	૨૭.૧	૨૩.૬	૨૬.૧	૧૯.૩૨	૬.૭૧	૨૬.૦૩
૨૦૦૭	૨૧.૧	૧૫.૧	૧૮.૩	૧૭.૦૫	૪.૯૬	૨૨.૦૧

સ્ત્રોત: આર્થિક સર્વે, ૨૦૦૨-૦૩, ભારત સરકાર, પૃ. ૨૧૩.

નોંધ: ૨૦૦૭ની વિગતો સંભવિત અંદાજો છે.

કોઠા નં.૨

ભારતમાં રાજ્યવાર ગરીબીનું પ્રમાણ

વર્ષ	ટકાવારી પ્રમાણ		ગરીબોની સંખ્યા (કરોડમાં)		
	૧૯૭૭-૭૮	૧૯૮૭-૮૮	ગ્રામ	શહેરી	કુલ
આંધ્ર પ્રદેશ	૩૮.૧	૨૧.૮	૧૫.૭	-૧૬.૩	-૬.૧
આસામ	૬૨.૯	૪૨.૧	૩૬.૦	-૨૦.૮	-૬.૨
બિહાર	૬૩.૪	૫૨.૯	૪૨.૩	-૧૦.૫	-૧૦.૫
ગુજરાત	૪૧.૨	૨૮.૨	૧૪.૦	-૧૩.૦	-૧૪.૨
હરિયાણા	૨૭.૯	૧૮.૩	૮.૭	-૯.૬	-૯.૬
કર્ણાટક	૪૭.૪	૩૪.૦	૨૦.૦	-૧૩.૪	-૧૪.૦
કેરળ	૫૦.૦	૨૯.૯	૧૨.૭	-૨૦.૧	-૧૭.૨
મધ્ય પ્રદેશ	૬૩.૭	૪૦.૫	૩૭.૨	-૨૩.૨	-૩.૩
મહારાષ્ટ્ર	૬૩.૩	૪૨.૬	૨૪.૯	-૨૦.૮	-૧૭.૬
ઓરિસ્સા	૭૨.૮	૫૯.૧	૪૭.૦	-૧૩.૭	-૧૨.૧
પંજાબ	૧૫.૩	૧૨.૯	૬.૧	-૨.૪	-૬.૮
રાજસ્થાન	૩૬.૯	૨૯.૪	૧૫.૨	-૭.૫	-૧૪.૨
તામિલનાડુ	૫૭.૬	૪૬.૦	૨૧.૧	-૭.૫	-૧૪.૨
ઉત્તર પ્રદેશ	૪૭.૬	૪૧.૫	૩૦.૯	-૬.૧	-૧૦.૬
પશ્ચિમ બંગાળ	૬૮.૮	૪૮.૬	૨૬.૯	-૨૦.૨	-૨૧.૭
ભારત	૫૩.૧	૩૯.૧	૨૭.૧	-૧૪.૦	-૧૨.૦

સ્ત્રોત: વિવિધ આર્થિક સર્વે, ભારત સરકાર.

કોઠા નં.૩ : ગરીબીને માપવાના વિવિધ માપદંડો

ગરીબીને માપવા માટેના વિવિધ માપદંડો સમયે સમયે વિવિધ સરકારો અને સંસ્થાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકસાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંના કેટલાકની વિગતો નીચે મુજબ છે:

(૧) અન્ન સલામતી આંક (ફૂડ સિક્યુરિટી ઈન્ડેક્સ - એફએસઆઈ):

આ આંક રાષ્ટ્રીય સ્તરે અન્ન સલામતીનો નિર્દેશ કરે છે. તે પ્રાથમિક કેલરી, માથાદીઠ રોજિંદા ઊર્જા પુરવઠામાં વધારો, અન્ન ઉત્પાદન અને અન્ન વપરાશને ધ્યાનમાં લે છે. આંક શૂન્યથી એકની વચ્ચે રખાય છે. શૂન્ય આંક ધરાવનાર દેશમાં અન્ન સલામતી બિલકુલ નથી, એક આંક ધરાવનાર દેશ સંપૂર્ણ અન્ન સલામતી ધરાવે છે એમ આ આંક દર્શાવે છે.

(૨) સંકલિત ગરીબી આંક (ઈન્ટિગ્રેટેડ પોવર્ટી ઈન્ડેક્સ - આઈપીઆઈ):

તે દેશની ગરીબીની પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. તેમાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ, વિદેશો સાથે માથાદીઠ આવકની તુલના, માથાદીઠ આવકનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર અને ગરીબીની રેખા નીચે જીવતી વ્યક્તિઓમાં આવકની વહેંચણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. તે શૂન્યથી એકની વચ્ચે મપાય છે અને તે જેમ એકની વધારે નજીક તેમ ગરીબીનું પ્રમાણ વધારે એમ દર્શાવાય છે.

(૩) પાયાની જરૂરિયાત આંક (બેઝિક નીડ્ઝ ઈન્ડેક્સ - બીએનઆઈ):

તે ગ્રામ વિસ્તારોમાંના સામાજિક વિકાસને દર્શાવે છે. તેમાં પુખ્ત વયનાઓની સાક્ષરતા, પ્રાથમિક શાળાઓમાં નોંધણી, એક તબીબ દીઠ વસ્તી, બાળ મૃત્યુ દર તથા આરોગ્ય, સફાઈ અને પીવાના

ચોખ્ખા પાણી જેવી સામાજિક સેવાઓની પ્રાપ્તિને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

(૪) માથાંની ગણતરી (હેડ કાઉન્ટ રેશિયો - એચસીઆર): તે વસ્તુલક્ષી રીતે નક્કી કરાયેલી ગરીબીની રેખાના સંદર્ભમાં કુટુંબની આવક કે વપરાશને ગણતરીમાં લે છે. જો કુટુંબ ગરીબીની રેખાની નીચે જાય તો તેને ગરીબ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

(૫) માનવ વિકાસ આંક (હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ ઈન્ડેક્સ - એચડીઆઈ):

તે આયુષ્ય, પુખ્ત વયનાઓની સાક્ષરતા, અને પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તરે શિક્ષણમાં નોંધણીનું પ્રમાણ તથા વાસ્તવિક માથાદીઠ આવકના ધોરણે જીવનધોરણને ધ્યાનમાં લે છે.

(૬) મહિલા સક્ષમતા માપ (જેન્ડર એમ્પાવરમેન્ટ મેઝર - જઈએમ):

તે આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની તુલનાત્મક સક્ષમતા માપે છે.

(૭) માનવ ગરીબી આંક (હ્યુમન પોવર્ટી ઈન્ડેક્સ - એચપીઆઈ):

તે મનુષ્યના જીવનનાં ત્રણ આવશ્યક પાસાંમાં વંચિતતા કેટલી છે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે: (૧) આયુષ્ય: ૪૦થી વધુ ઉંમર સુધી ન જીવી શકનારા લોકોનું કુલ વસ્તીમાં ટકાવારી પ્રમાણ. (૨) જ્ઞાન: પુખ્તોમાં નિરક્ષરતાનું ટકાવારી પ્રમાણ. (૩) જીવનધોરણ: આમાં ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે - પીવાનું ચોખ્ખું પાણી ન મેળવતા લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ, આરોગ્ય સેવાઓથી વંચિત લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ અને પાંચ વર્ષથી ઓછી વયનાં ઓછા વજનવાળાં બાળકોનું પ્રમાણ.

ઘટે તેટલા પ્રમાણમાં ગરીબી ઘટે. ભારત જેવા ગરીબ દેશમાં ગરીબો માટે આવી અસહાયતા દૂર કરવાનું કામ કેટલું બજારતંત્ર કરે અને કેટલું રાજ્ય કરે તે નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન અત્યારે ઊભો થયો છે. પણ બજાર જો ગરીબોનું ક્ષમતાવર્ધન ન કરી શકે તો અસહાયતા દૂર કરવાની જવાબદારી રાજ્ય પર આવી પડે છે. આવી અસહાયતા અનુભવતા વર્ગોને શોધી કાઢવા એ એક અગત્યનું પગલું ગરીબીના નિવારણની દિશાનું છે. બાળકો, મહિલાઓ, ખેતમજૂરો, ઔદ્યોગિક મજૂરો, અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરો, સ્વરોજગારી મેળવતા લોકો, નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો, ભૂમિહીન મજૂરો, આકસ્મિક મજૂરો, કારીગરો, સફાઈ કામદારો વગેરે ભારતમાંના અસહાયતા ધરાવતા વર્ગો છે. ભારતમાં ઘણી વાર જ્ઞાતિ-આધારિત સામાજિક વ્યવસ્થાને લીધે ઊભી થતી સામાજિક વંચિતતા પણ આર્થિક અક્ષમતા અને અસહાયતા સાપેક્ષ

પ્રમાણ અગત્યનું છે. તેથી જ ગરીબ ઊભી કરે છે. તેથી મૂળ પ્રશ્ન અસહાય લોકોના સામાજિક સમાવેશનો પણ છે. આવો સામાજિક સમાવેશ પરિવર્તન માટેની લાંબા ગાળાની પ્રતિબદ્ધતાથી ઊભી થાય. મોટે ભાગે વંચિતતા અને અસહાયતા દૂર કરવા માટેના પ્રયાસો કાનૂની, કાર્યક્રમ-આધારિત અને ઘણી વાર ઉપરછલ્લા રહ્યા છે. તેથી ગરીબીના નિવારણનું કાર્ય ઝડપી બની શક્યું નથી.

આથી જ ગરીબોની ગણતરી અને ગરીબીના નિવારણ માટેનો અભિગમ હવે બદલાયાં છે. આ અભિગમમાં આવક અને ખર્ચ અગત્યનાં નથી પણ વંચિતતા અને અસહાયતાનું સાપેક્ષ પ્રમાણ અગત્યનું છે. તેથી જ ગરીબ કુટુંબોની ગણતરીનું સીધું-સાદું કામ હવે જટિલ કામ બન્યું છે. ૧૯૬૨માં પહેલી જ વાર ગરીબ

કોઠા નં. ૪: કૌટુંબિક ગરીબીના નિર્દેશકો

ગરીબીને કુટુંબ સ્તરે માપવામાં આવે છે. આવક અને ખર્ચના માપદંડ અનુસાર જ્યારે કુટુંબને ગરીબ કહેવામાં આવે છે ત્યારે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તે કેટલીક સામાજિક અને આર્થિક વંચિતતાનો ભોગ બને છે અને નબળાઈ કે અસહાયતા તે પરિવારનું લક્ષણ હોય છે. આ નિર્દેશકો કયા છે તેની ટૂંકમાં રજૂઆત અહીં કરાઈ છે. નીચેના નિર્દેશકોને આધારે કોણ ગરીબ છે એ નક્કી કરવામાં સરળતા ઊભી થઈ શકે છે, અને તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તે પણ દર્શાવાયું છે:

(૧) ભૌતિક સંસાધનોની વંચિતતા:

અપૂરતા ખોરાક, પોષણની ખરાબ સ્થિતિ, ખરાબ આરોગ્ય કે ઓછી શારીરિક શક્તિ, ઓછું શિક્ષણ, વસ્ત્રો-આવાસ અને વપરાશી વસ્તુઓનો અભાવ, બળતણની અસલામતી અને કટોકટીની સ્થિતિનો સામનો કરવાની શક્તિનો અભાવ.

(૨) અલગાવ (આઈસોલેશન):

ભૌગોલિક રીતે અલગ હોવું, સામાજિક અને રાજકીય રીતે છેવાડે ફેંકાઈ જવું, વિકાસ અને સામાજિક સંસ્થાઓથી ખૂબ દૂર હોવું, રાજકીય અસરો પર પ્રભાવ ન પડવો.

(૩) દૂરી (એલિયનેશન):

અલગાવ અને શોષક સામાજિક સંબંધોમાંથી દૂરી ઊભી થાય છે. ગરીબોને એમ લાગે છે કે તેમની કોઈ ઓળખ નથી અને કશાય પર તેમનું નિયંત્રણ નથી. સતત બેકારી કે અર્ધબેકારીની પરિસ્થિતિમાંથી દૂરી જન્મે છે. ઝડપી તકનિકી પરિવર્તનો આવે તો પણ તેનો લાભ ગરીબો લઈ શકતા નથી. વહીવટ, વેપાર-વણજ અને શિક્ષણની ભાષા ગરીબો માટે જાણે કે તદ્દન અજાણી હોય છે.

(૪) અવલંબન:

જમીનદારો, શાહુકારો, ખરીદદારો અને વિકેતાઓ પર અવલંબન

અને અસમાન સામાજિક સંબંધો. ભાગિયાઓ, ગણોતિયાઓ, ભૂમિહીન મજૂરો, વેઠિયા મજૂરો અને દહાડિયા મજૂરો વગેરે આ પ્રકારનું અવલંબન ધરાવે છે.

(૫) નિર્ણય ક્ષમતા અને પસંદગીની સ્વતંત્રતાનો અભાવ:

ઉત્પાદન, વપરાશ, રોજગારી અને રાજકીય-સામાજિક પ્રતિનિધિત્વમાં આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય છે. તેઓ નિર્ણયો આપમેળે લઈ શકતા નથી અથવા તો નિર્ણયો લેવા માટેની સ્વતંત્રતા તેમની પાસે રહી હોતી નથી.

(૬) અસ્કામતોનો અભાવ:

ખૂબ ઓછી જમીન અથવા ભૂમિહીનતા, પશુઓની માલિકી નહિ, માછીમારી માટેનાં સાધનોની માલિકી નહિ. નાના કે સીમાન્ત જમીન ધારકો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ ધરાવે છે.

(૭) અસહાયતા:

બાહ્ય આઘાતો કે આંતરિક સામાજિક સંઘર્ષો સામે અસહાયતા. આવી અસહાયતા ભૂકંપ, દુકાળ, પૂર, વાવાઝોડું, જંતુઓના હુમલા વગેરે જેવી કુદરતી આપત્તિઓમાંથી ઊભી થાય છે. તે બજારમાં આવતા ફેરફારોથી પણ ઊભી થાય છે. દા.ત. વસ્તુઓના ભાવ ઘટી જવા, હરીફ ઊભો થવો વગેરે. એ જ રીતે કુટુંબમાં કમાનાર વ્યક્તિનું મૃત્યુ થવાથી પણ અસહાયતા ઊભી થાય છે. રોગચાળો ફેલાય કે કુટુંબની કમાનાર વ્યક્તિ બીમાર પડે તો પણ અસહાયતા ઊભી થઈ શકે છે. એ જ રીતે છૂટાછેડા થાય, સ્ત્રી વિધવા થાય કે ત્યક્તા બને તો પણ અસહાયતા ઊભી થઈ શકે છે.

(૮) અસલામતી:

નીચા સામાજિક દરજ્જાને કારણે, ઓછી શારીરિક શક્તિ હોવાને કારણે, સ્ત્રી હોવાને લીધે કે ધર્મ, જાતિ, વંશ કે ભાષાના તફાવતોને લીધે થતી હિંસાને કારણે આવી અસલામતી ઊભી થાય છે.

કુટુંબોની ગણતરી કરવાનું અને ગરીબીની વ્યાખ્યા બાંધવાનું કામ કરાયું હતું. ત્યારથી દર પાંચ વર્ષે આ કામ થતું આવ્યું છે પણ ત્યારથી અત્યાર સુધી જે અભિગમ અપનાવાયો હતો તે વંચિતતા અને અસહાયતાનાં પાસાંને લક્ષમાં લેતો હતો. એ બંનેને નવા અભિગમમાં સમાવવામાં આવ્યા તેથી સમગ્ર સમાજના તમામ વંચિત વર્ગોનો સમાવેશ ગરીબોમાં થયો છે. એટલે માત્ર પોષણની પરિસ્થિતિને આધારે અથવા રોજિંદી કેલરીની જરૂરિયાતના આધારે આવક અને ખર્ચની ગણતરી કરી ગરીબી ગણવાને બદલે

પ્રાથમિક જરૂરિયાતો કેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે ધ્યાનમાં લેવાનું જરૂરી હતું. એટલે નિરપેક્ષ ગરીબીને બદલે સાપેક્ષ ગરીબીના ખ્યાલનો વંચિતતા અને અસહાયતા માપવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંદર્ભમાં સામાજિક અને આર્થિક વંચિતતા કઈ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે તે અગત્યનું છે. કોઠા નં.૪માં આવા કૌટુંબિક ગરીબીના નિર્દેશકો આપવામાં આવ્યા છે. તે મુખ્યત્વે સામાજિક બાબતોને લક્ષમાં લે છે એ જોઈ શકાય છે.

આ પ્રક્રિયામાં દરેક તબક્કે સમસ્યાઓ તો ઊભી થાય છે જ. ગરીબોની ઓળખ, ગરીબોને ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમો માટે કેવી રીતે લક્ષ્યાંક બનાવવા, સર્વેક્ષણનાં પત્રકોની ખામીઓ, સર્વેક્ષણનું કાર્ય, આગણકોની તાલીમ, ગરીબી નક્કી કરવી અને નાગરિક સમાજનાં સંગઠનોની આ પ્રક્રિયામાં ભૂમિકા વગેરે મુદ્દાઓ આ પ્રક્રિયામાં ઉપસ્થિત થાય છે. ખાસ કરીને, પંચાયતો જેવી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ અને ગ્રામ સભા જેવી પ્રત્યક્ષ લોકશાહીને શક્ય બનાવતી સંસ્થાઓ આ પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બને એ આ પ્રક્રિયાનો એક અગત્યનો ઉપક્રમ છે. તેથી માત્ર યાંત્રિક ગણતરી અગત્યની નથી પણ સામાજિક અને રાજકીય એ ગણતરી માટે અગત્યની છે એ આ પ્રક્રિયાનું નોંધપાત્ર અંગ છે.

તેથી આ પ્રક્રિયા સર્વગ્રાહી બની છે. આ સમગ્ર અભિગમ સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યો સાથે સુમેળ સાધનારો છે. આ સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યો કોઠા નં.૫માં આપવામાં આવ્યા છે. વિકાસ માત્ર માથાદીઠ આવક કે ઉત્પાદનના વધારા દ્વારા ન માપી શકાય અને ગરીબી પણ માત્ર આવક કે ખર્ચ દ્વારા ન માપી શકાય એ આ સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યોમાંથી સ્પષ્ટપણે છતું થાય છે.

આયોજન પંચની પદ્ધતિ

જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી સ્વ. ધનસુખરામ તુ. લાકડાવાલાના અધ્યક્ષપદે આયોજન પંચે ગરીબોની સંખ્યા અને પ્રમાણ નક્કી કરવા માટે એક નિષ્ણાત જૂથની રચના કરી હતી. આયોજન પંચ રાજ્ય સ્તરે અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ગરીબીના પ્રમાણના અંદાજો નક્કી કરવા માટે આ નિષ્ણાત જૂથે જે પદ્ધતિની ભલામણ કરી હતી તેને અનુસરે છે. ‘નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન’ (એનએસએસઓ) દ્વારા આશરે દર પાંચ વર્ષના ગાળાએ વપરાશી ખર્ચના આધારે જે મોટું જે નમૂના સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવે છે તેમાંથી વપરાશી ખર્ચની માહિતીનો ઉપયોગ ગરીબીનું પ્રમાણ અને ગરીબોની સંખ્યા નક્કી કરવા માટે કરાય છે. આવો છેલ્લો ૫૫મો રાઉન્ડ જુલાઈ-૧૯૮૯થી જૂન-૨૦૦૦ના ગાળા દરમ્યાન હાથ ધરાયો હતો. તેના આધારે ગરીબીના જે અંદાજો પ્રાપ્ત થયા છે તે કોઠા નં. ૧માં આપવામાં આવ્યા છે.

અગાઉનાં સર્વેક્ષણોમાં તમામ ખાદ્ય અને અખાદ્ય વસ્તુઓને ગણતરીમાં લેવામાં આવતી હતી અને તેમાં લોકો પાસેથી છેલ્લા ૩૦ દિવસ દરમ્યાન તેમણે શું ખર્ચ કર્યું છે તેની વિગતો મેળવવામાં આવતી હતી. ૫૫મા રાઉન્ડના સર્વેક્ષણમાં કાપડ, જૂતાં, તબીબી ખર્ચ એ વપરાશી વસ્તુઓની માહિતી ૩૩૫ દિવસના ખર્ચને આધારે મેળવાઈ. ખાદ્ય વસ્તુઓ પાછળનું

વપરાશી ખર્ચ છેલ્લા ૭ દિવસ અને છેલ્લા ૩૦ દિવસના આધારે ગણતરીમાં લેવાયું. તેથી ગરીબીના અંદાજો એ જ માહિતીના આધારે મૂકવામાં આવ્યા છે. હવે ૧૦મી પંચવર્ષીય યોજના માટે આ ખર્ચ-આધારિત અભિગમ પડતો મુકાયો છે.

ભારત સરકારની માર્ગરેખાઓ

ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા ૨૦૦૨-૦૭ની ૧૦મી પંચવર્ષીય યોજના માટે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબોને ઓળખી કાઢવા માટે સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૨માં એક માર્ગરેખા જારી કરવામાં આવી હતી. દરેક પંચવર્ષીય યોજનાના આરંભે ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય આવું એક સર્વેક્ષણ કરે છે. તેનો હેતુ ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા જે વિવિધ ગરીબી-વિરોધી કાર્યક્રમો અમલમાં હોય છે તેમનો લાભ ખરા ગરીબોને મળે તે જોવાનો છે. અગાઉ પંચવર્ષીય યોજનાઓ માટે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબો નક્કી કરવા જે સર્વેક્ષણો હાથ ધરાયાં હતાં. તેની માહિતી અને ‘નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન’ (એનએસએસઓ)ના વપરાશી ખર્ચ સર્વેક્ષણને આધારે મેળવાઈ હતી. વળી આયોજન પંચ રાજ્યવાર ગરીબીના જે સત્તાવાર અંદાજો તૈયાર કરતું હતું તે અને આ અંદાજોની વચ્ચે તફાવતો પ્રવર્તતા હતા. આથી ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયે દસમી પંચવર્ષીય યોજના માટે ગરીબોની ગણતરી કરવા માટેની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવા એક નિષ્ણાત જૂથની રચના કરી હતી. આ જૂથે પછી ગરીબોની ગણતરી કરવા માટેની ડિઝાઈન અને વિગતોમાં સુધારણા માટે ઘણી મહત્વની ભલામણો કરી હતી. ભારત સરકારે આ નિષ્ણાત જૂથની ભલામણો સ્વીકારી.

આ ભલામણોમાં અગત્યનો મુદ્દો ગરીબીની ગણતરી માટેના અભિગમમાં ફેરફાર થયો તે હતો. ૧૯૮૨માં ગરીબોની ગણતરી માટે આવકનો અભિગમ અપનાવાયો હતો અને ૧૯૮૭માં ખર્ચનો અભિગમ અપનાવાયો હતો. ઉપરોક્ત નિષ્ણાત જૂથે સામાજિક-આર્થિક નિર્દેશકોને આધારે જે સાપેક્ષ વંચિતતા અભિવ્યક્ત થઈ તેને આધાર ગણીને ‘આંક-આધારિત ક્રમાંકન’ (સ્કોર-બેઝ્ડ રેન્કિંગ) પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું. આ અભિગમ ધોરણલક્ષી છે અને તે હવે ગરીબોની ગણતરી માટે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આ ધોરણલક્ષી અભિગમમાં એક અનુસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેમાં ૧૩ નિર્દેશકો ધ્યાનમાં લેવાયા છે. તેમને આંક આપવામાં આવ્યા છે. કેટલાંક આંક ન આપી શકાય તેવાં પરિબલોમાં કુટુંબોને ખૂબ ગરીબ, ગરીબ, બહુ ગરીબ નહિ અને ગરીબ નહિ એમ ચાર શ્રેણીમાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે.

કોઠા નં.૫: સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યો

ઈ.સ. ૨૦૦૦માં 'સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સહસ્રાબ્દી ઘોષણા' જારી કરાઈ. ગરીબી નિવારણ, માનવીય ગૌરવને પ્રોત્સાહન, સમાનતાને પ્રોત્સાહન તથા શાંતિ, લોકશાહી અને પર્યાવરણીય ચિરંતનતા માટે જે કંઈ થઈ શકે તે બધું જ કરવા માટે દુનિયાના રાજકીય નેતાઓએ આ ઘોષણા સ્વીકારી છે. તેમણે ૨૦૧૫ સુધીમાં કે તેથી વહેલાં વિકાસ સિદ્ધ કરવા અને ગરીબી નિવારણના લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા સાથે મળીને કામ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. આ ઘોષણામાં સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યો અને લક્ષ્યાંકો આપવામાં આવ્યા છે. ધનવાન અને ગરીબ બંને દેશો વચ્ચે આ માટે સહકાર સઘાય તે માટે પણ બધા સંમત થયા હતા. આ ઘોષણામાં કુલ ૮ લક્ષ્યો અને ૧૮ લક્ષ્યાંકો આપવામાં આવ્યા છે અને તેની વિગતો નીચે મુજબ છે:

લક્ષ્ય ૧: ભારે ગરીબી અને ભૂખમરાનું નિવારણ કરવું.

લક્ષ્યાંક ૧: ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ની વચ્ચે રોજના એક ડોલરથી ઓછી આવક ધરાવનારા લોકોનું પ્રમાણ અડધું કરવું.

લક્ષ્યાંક ૨: ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ની વચ્ચે ભૂખમરાથી પિડાતા લોકોનું પ્રમાણ અડધું કરવું.

લક્ષ્ય ૨: સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ સિદ્ધ કરવું.

લક્ષ્યાંક ૩: ૨૦૧૫ સુધીમાં બધે જ તમામ છોકરા-છોકરીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરે તે જોવું.

લક્ષ્ય ૩: સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા અને મહિલાઓની સક્ષમતા વધારવાં.

લક્ષ્ય ૪: પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા ૨૦૦૫ સુધીમાં દૂર કરવી અને તમામ સ્તરના શિક્ષણમાં ૨૦૧૫ સુધીમાં દૂર કરવી.

લક્ષ્ય ૪: બાળ મૃત્યુ ઘટાડવાં.

લક્ષ્યાંક ૫: ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ની વચ્ચે પાંચ વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોમાં મૃત્યુ દર બે-તૃતીયાંશ જેટલો ઘટાડવો.

લક્ષ્ય ૫: પ્રસૂતાઓનું આરોગ્ય સુધારવું.

લક્ષ્યાંક ૬: માતૃત્વ મૃત્યુ દરનું પ્રમાણ ૧૯૯૦થી ૨૦૧૫ની વચ્ચે પોણા ભાગ જેટલું ઘટાડવું.

લક્ષ્ય ૬: એચઆઈવી / એઈડ્સ, મેલેરિયા અને અન્ય રોગો રોકવાં.

લક્ષ્યાંક ૭: ૨૦૧૫ સુધીમાં એચઆઈવી / એઈડ્સનો થતો ફેલાવો સ્થગિત કરવો અને તેમાં ઘટાડો શરૂ કરવો.

લક્ષ્યાંક ૮: મેલેરિયા અને અન્ય મોટા રોગોનો ફેલાવો ૨૦૧૫ સુધીમાં સ્થગિત કરવો અને તેનું પ્રમાણ ઘટાડવું શરૂ કરવું.

લક્ષ્ય ૭: પર્યાવરણીય ચિરંતનતા ઊભી કરવી.

લક્ષ્યાંક ૮: ચિરંતન વિકાસના સિદ્ધાંતોને દેશની નીતિઓ અને કાર્યક્રમોમાં સામેલ કરવા અને પર્યાવરણીય સંસાધનોની હાનિ ઓછી કરતા જવું.

લક્ષ્યાંક ૧૦: ચોખ્ખું પીવાનું પાણી ન મળતું હોય તેવા લોકોનું પ્રમાણ ૨૦૧૫ સુધીમાં અડધું કરવું.

લક્ષ્યાંક ૧૧: કમ-સે-કમ ૧૦ કરોડ ઝૂંપડાવાસીઓના જીવનમાં ૨૦૨૦ સુધીમાં મોટો સુધારો કરવો.

લક્ષ્ય ૮: વિકાસ માટે વૈશ્વિક ભાગીદારી વિકસાવવી.

લક્ષ્યાંક ૧૨: મુક્ત, નિયમ-આધારિત, આગાહી કરી શકાય તેવી અને ભેદભાવ વિનાની વ્યાપાર માટેની અને નાણાકીય વ્યવસ્થા વિકસાવવી. તેમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે સુશાસન, વિકાસ અને ગરીબીમાં ઘટાડા માટેની પ્રતિબદ્ધતાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

લક્ષ્યાંક ૧૩: સૌથી ગરીબ દેશોની વિશેષ જરૂરિયાતોની પ્રત્યે ધ્યાન આપવું. તેમાં આ દેશોની નિકાસ સામે જથ્થો અને જકાતનાં નિયંત્રણો ન રાખવાં, દ્વિપક્ષી દેવું રદ કરવું અને દેવા રાહત માટેનો કાર્યક્રમ વધારવો અને ગરીબી ઘટાડવા માટે પ્રતિબદ્ધ એવા દેશોને ઉદાર હાથે સત્તાવાર વિકાસ સહાય પૂરી પાડવાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

લક્ષ્યાંક ૧૪: ચારેય બાજુ જમીન હોય તેવા દેશો અને નાના ટાપુઓ જેવા દેશોની વિશેષ જરૂરિયાતો પ્રત્યે ધ્યાન આપવું. 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' (યુનાઈટેડ નેશન્સ - યુએન)ની ૨૨મી સામાન્ય સભાની જોગવાઈઓ તેમાં ધ્યાનમાં લેવી. ઉપરાંત, નાનાં વિકસતાં ટાપુ રાજ્યોના ચિરંતન વિકાસ માટેના કાર્યક્રમને પણ ધ્યાનમાં લેવો.

લક્ષ્યાંક ૧૫: વિકસતા દેશોની દેવાની સમસ્યાનો સર્વગ્રાહી રીતે સામનો કરવો. લાંબે ગાળે દેવું ટકાઉ બને તે માટે તે અંગે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પગલાં લેવાં.

લક્ષ્યાંક ૧૬: વિકસતા દેશો સાથે સહકાર સાધીને યુવાનો માટે સારું અને ઉત્પાદક કામ વિકસાવવું અને તે માટેની વ્યૂહરચનાઓનો અમલ કરવો.

લક્ષ્યાંક ૧૭: દવા કંપનીઓ સાથેના સહયોગમાં વિકસતા દેશોને પોસાય તેવા ભાવોએ દવાઓ પૂરી પાડવી.

લક્ષ્યાંક ૧૮: ખાનગી ક્ષેત્ર સાથેના સહયોગમાં નવી તકનિકીનો અને ખાસ કરીને માહિતી અને સંચાર તકનિકીનો લાભ વિકસતા દેશોને પ્રાપ્ય બનાવવો.

દરેક રાજ્ય સરકાર કે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ ગરીબોની ગણતરી માટે અમુક આંક (સ્કોર)ને આધારે વિવિધ પેટા જૂથોમાં વહેંચી શકે છે. એટલું જ નહિ એક જ રાજ્યમાં આ આંક એકસરખો કે જુદો જુદો હોઈ શકે છે. તા. ૩૧-૧૨-૨૦૦૨ સુધીમાં આ સર્વેક્ષણ કરવાનું હતું અને તા. ૩૧-૩-૨૦૦૩ સુધીમાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવતી વ્યક્તિઓની યાદી તૈયાર કરી દેવાનું નક્કી કરાયું હતું. ૨૦૦૩-૦૪માં ગરીબી નિવારણ માટે એ યાદીનો ઉપયોગ કરવાનું ઠરાવાયું હતું. આ માર્ગરેખામાં સર્વેક્ષણ માટે જણાવાયેલા કેટલાક મુદ્દા આ મુજબ છે:

૧. દરેક ગામનાં તમામ કુટુંબોને આવરી લેવાં. ઘેર ઘેર ફરીને સર્વેક્ષણ કરવું.
૨. દરેક કુટુંબને ૦,૧,૨,૩,૪ એમ પાંચમાંથી એક આંક દરેક નિર્દેશકના સંદર્ભમાં આપવો. પછી દરેક કુટુંબનો કુલ આંક (સ્કોર) ગણવો. ગામમાં દરેક કુટુંબની સ્થિતિ એ રીતે ચડતા ક્રમમાં દર્શાવવી.
૩. રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ કુટુંબોને ‘ઘણું ગરીબ’, ‘ગરીબ’, ‘સાધારણ ગરીબ’ અને ‘ગરીબ નહિ’ એમ ચાર શ્રેણીમાં વહેંચવા માટે પોતાના આંક નક્કી કરી શકે છે. કોઈ પણ રાજ્યમાં જિલ્લે જિલ્લે, તાલુકે તાલુકે અને ગામે ગામે એ આંક જુદો જુદો પણ નક્કી કરી શકે છે. તે સ્થાનિક વાસ્તવિકતાઓના સંદર્ભમાં નક્કી થઈ શકે.
૪. સરકારના વિવિધ કાર્યક્રમો હેઠળનો લાભ આપવા માટે ગરીબીની રેખા નીચે (બીપીએલ) જીવતાં કુટુંબો રાજ્ય ઓળખી કાઢે. આ કામ એ રીતે કરવું કે જેથી એ આંકડો ૧૯૯૯-૨૦૦૦ માટે આયોજન પંચે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતી વ્યક્તિઓની જે સંખ્યાનો અંદાજ માંડ્યો છે તેનાથી વધે નહિ. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ માટે ‘નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન’ દ્વારા ગ્રાહક ખર્ચને વિશે જે સર્વેક્ષણ થયું છે તેના દ્વારા મંડાયેલા ગરીબીના અંદાજો સાથે પણ આ યાદીની તુલના કરી શકાય. પણ નક્કી કરાયેલી મર્યાદાથી ગરીબોની સંખ્યા વધવી ના જોઈએ.
૫. દરેક ગામમાં દરેક કુટુંબનો આંક જાહેર સ્થળે મુકાવો જોઈએ. તેથી પારદર્શિતા આવશે અને ભૂલોની શક્યતાઓ ઘટશે. બે અથવા બેથી વધુ કુટુંબોને એક જ આંક અપાયો હોય તો ગ્રામ સભામાં સર્વસંમતિથી એનો ઉકેલ લાવવો. ગ્રામ સભા પછીથી ગરીબીની રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબોની યાદી મંજૂર કરે અને ગામમાં તે જાહેરમાં દર્શાવવામાં આવે.
૬. જિલ્લા અને તાલુકા પંચાયતો ‘ઘણા ગરીબ’ અને ‘ગરીબ’ કુટુંબોની સંખ્યા જો ગામમાં ખૂબ ઓછા કે ખૂબ વધારે ટકાવારી પ્રમાણમાં હોય તો તેની પુનઃ ચકાસણી કરે.

૭. ગ્રામ સભા મંજૂર કરે અને પછી રાજ્ય મંજૂર કરે તે બાદ ગરીબીની રેખા નીચે (બીપીએલ) જીવતાં કુટુંબોની યાદીમાં કોઈ ઉમેરો કરવો નહિ. જો કોઈ કુટુંબનો આંક વધી જાય તો તેનું નામ બીપીએલ યાદીમાંથી રદ કરી શકાય. સંબંધિત ગ્રામ સભા તેને માટે સમીક્ષા કરી શકે.

૮. રાજ્ય સરકારો બીપીએલ-૨૦૦૨ની ગણતરીથી ઓળખી કઢાયેલાં તમામ કુટુંબોને ‘બીપીએલ કાર્ડ’ અથવા ‘સ્માર્ટ ફોટો આઈડેન્ટિટી કાર્ડ’ જારી કરવા માટે જરૂરી પગલાં લેશે. આવાં કાર્ડ વિવિધ મંત્રાલયોના કલ્યાણલક્ષી કાર્યક્રમો હેઠળ લાભાર્થી નક્કી કરવાનો આધાર બનશે. ગરીબીની રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબો આવાં કાર્ડનો ઉપયોગ ‘એક્સેસ કાર્ડ’ તરીકે કરી શકશે કે જે તેમને કોઈ પણ લાભ મેળવવા માટે હકદાર બનાવશે.

આ માર્ગરેખાઓમાં જે અભિગમ અપનાવાયો છે તેને આધારે ગરીબોની ગણતરી કરવામાં આવી. આ ગણતરી માટેના જે માપદંડો નક્કી કરવામાં આવ્યા તે અગાઉના આવકના માપદંડ કરતાં તદ્દન જુદા છે. તે ધોરણલક્ષી માપદંડ છે. તેમાં માત્ર આવક અને ખર્ચની રકમ ધ્યાનમાં લેવાઈ નથી પણ તે કુટુંબ કેટલા પ્રમાણમાં વંચિતતા ધરાવે છે તે ધ્યાનમાં લેવાયું છે. આ માટેની ગણતરી કેવી રીતે કરવામાં આવી છે તે ધ્યાનમાં લઈએ.

ગરીબોની ગણતરી માટેની વિગતો

બીપીએલ સેન્સસ-૨૦૦૨ યોજવા માટે ભારત સરકારના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૨માં જે માર્ગરેખાઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે આ ગણતરી માટે એક અનુસૂચિ આપવામાં આવી છે. આ અનુસૂચિમાં ગરીબીની રેખા નીચે કોઈ કુટુંબ જીવે છે કે નહિ તેની ગણતરી કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ બાબતો નીચે મુજબ છે: સૌ પ્રથમ તેમાં આટલી બાબતો નોંધવામાં આવી છે: કુટુંબના વડાનું નામ, ઘરનું નામ અને નંબર, ગામનું નામ, ગ્રામ પંચાયતનું નામ, તાલુકાનું નામ, જિલ્લાનું નામ, કુલ સ્કોર, પેટા શ્રેણી. તે પછી સમગ્ર પત્ર બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે:

(૧) કુટુંબની માહિતી. (૨) ગરીબીની ઓળખ અને પેટા શ્રેણી. તેમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તે જોઈએ:

અ. કુટુંબની માહિતી

કુટુંબ વિશેની માહિતીને પાંચ ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે. તેનો સમાવેશ કુલ સ્કોરમાં કરવામાં આવતો નથી. તે નીચે મુજબ છે:

૧. શૈક્ષણિક દરજ્જો: તેમાં ક્રમ, નામ, ઉંમર, સ્ત્રી-પુરુષ, કુટુંબના વડા સાથેનો સંબંધ અને શૈક્ષણિક દરજ્જો એમ

વિગતો નોંધાય. શૈક્ષણિક દરજ્જામાં નિરક્ષર, પાંચ ધોરણ પાસ, ૮ ધોરણ પાસ, ૧૦ ધોરણ પાસ, ૧૨ ધોરણ પાસ અને સ્નાતક તથા ઉપર એમ છ શ્રેણીઓમાં વિગતો વહેંચવામાં આવી છે.

૨. કુટુંબની સરેરાશ માસિક આવક: અહીં ચાર શ્રેણી પાડવામાં આવી છે: (૧) રૂ. ૨૫૦થી ઓછી. (૨) ૨૫૦થી ૪૮૯. (૩) રૂ. ૫૦૦થી ૧૪૮૯. (૪) રૂ. ૧૫૦૦થી ૨૫૦૦. (૫) રૂ. ૨૫૦૦થી વધારે.
૩. જમીન ધારણનો પ્રકાર: આમાં ચાર બાબતો નોંધાય: માલિક, ભાડુઆત, માલિક અને ભાડુઆત, બંને નથી.
૪. પીવાના પાણીની સવલત: આમાં બે પ્રકારે વિગતો નોંધવાની હતી: મેદાની વિસ્તારો માટે અને પર્વતીય વિસ્તારો માટે. મેદાની વિસ્તારો માટે નીચેની વિગતોનો સમાવેશ કરાયો હતો: (૧) ૧.૬ કિ.મી. સુધીના વિસ્તારમાં પાણીનો સ્રોત નથી. (૨) ૧.૦૦ થી ૧.૫૯ કિ.મી. સુધીના વિસ્તારમાં પીવાના પાણીનો સ્રોત છે. (૩) ૦.૫૦થી ૦.૯૯ કિ.મી. સુધીના વિસ્તારમાં પીવાના પાણીનો સ્રોત છે. (૪) અડધા કિ.મી.થી ઓછા અંતરે પીવાનું પાણી મળે છે. (૫) ઘરની અંદર જ પાણી મળે છે. પર્વતીય વિસ્તારો માટેની વિગતો આ રીતે મેળવાઈ છે: (૧) ૧૦૦ મિટરની ઊંચાઈ સુધીમાં પીવાના પાણીનો સ્રોત નથી. (૨) ૫૦થી ૧૦૦ મિટરની ઊંચાઈમાં પીવાના પાણીનો સ્રોત નથી. (૩) ૫૦ મીટરથી ઓછી ઊંચાઈએ પાણી મળે છે.
૫. કુટુંબનું સામાજિક જૂથ: અહીં જ્ઞાતિગત વિગતો મેળવાય. તેમાં ચાર શ્રેણી પાડવામાં આવી છે: અનુસૂચિત જનજાતિ, અનુસૂચિત જાતિ, અન્ય પછાત વર્ગ અને અન્ય.

બ. ગરીબની ઓળખ અને પેટા શ્રેણી

કોણ ગરીબ છે તે નક્કી કરવા માટે આ વિગતો ધ્યાનમાં લેવાઈ છે. આ વિગતો કુટુંબની અક્ષમતા કે નબળાઈ દર્શાવે છે. ગરીબીની ગણતરી માટે આ પ્રકારની વિગતો પહેલી જ વાર મેળવાઈ છે. તેમાં કુલ ૧૩ માપદંડો રખાયા છે. દરેક માપદંડમાં ૦, ૧, ૨, ૩, ૪, એમ પાંચ વિગતો આપવામાં આવી છે. એ આંક દરેક વિગતનો સ્કોર છે અને કુલ ૧૩ માપદંડોનો સ્કોરનો સરવાળો કરવામાં આવ્યો છે અને એને આધારે કોઈ કુટુંબ ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે કે નહિ તેની ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ ૧૩ માપદંડોમાં દરેકમાં કઈ કઈ વિગતોનો સમાવેશ કરીને શ્રેણી પાડવામાં આવી છે તેની વિગતો નીચે મુજબ છે:

૧. જમીન ધારણનું કદ: આમાં પાંચ મુદ્દાઓ છે: નથી, એક હેક્ટર કરતાં ઓછી બિન-પિયત જમીન અથવા અડધા હેક્ટર કરતાં ઓછી પિયત જમીન, એકથી બે હેક્ટર સુધીની બિન-પિયત જમીન અથવા અડધાથી એક હેક્ટરની પિયત જમીન, બેથી પાંચ હેક્ટર જેટલી બિન-પિયત જમીન અથવા એકથી અઢી હેક્ટર જેટલી પિયત જમીન, પાંચ હેક્ટરથી વધુ બિન-પિયત જમીન અથવા અઢી હેક્ટરથી વધુ પિયત જમીન.
૨. ઘરનો પ્રકાર: ઘરવિહોણા, કાચું, અડધું પાકું, પાકું અને શહેરી.
૩. સામાન્ય કપડાંની સરેરાશ પ્રાપ્યતા: અહીં દરેક વ્યક્તિ દીઠ નંગને ગણતરીમાં લેવામાં આવ્યા છે: બેથી ઓછાં, ૨થી ૪, ૪થી ૬, ૬થી ૧૦ અને ૧૦થી વધારે.
૩. અન્ન સલામતી: અહીં પણ પાંચ શ્રેણી છે. તેમાં ભોજનની પ્રાપ્યતા કેટલી છે તેની વિગતો પર ધ્યાન અપાયું છે: વર્ષના મોટા ભાગના ગાળા દરમ્યાન દિવસમાં એક ભોજન પણ ના મળે, સામાન્ય રીતે રોજ એક ભોજન પણ ઘણી વાર એક ભોજન પણ ના મળે, સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન એક ભોજન મળે, રોજ બે ભોજન પણ ક્યારેક ક્યારેક તેની અછત, સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન પૂરતો ખોરાક.
૫. સફાઈ: ખુલ્લામાં મળત્યાગ, જૂથ જાજરૂ પણ પાણીનો અનિયમિત પુરવઠો, પાણીના નિયમિત પુરવઠા સાથે જૂથ જાજરૂ, નિયમિત પાણી પુરવઠા અને નિયમિત સફાઈ કામદાર સાથેનું જૂથ જાજરૂ, ખાનગી જાજરૂ.
૬. વપરાશી વસ્તુઓની માલિકી: આમાં ટીવી, પંખો, પ્રેશર કૂકર જેવાં રસોડાનાં સાધનો, રેડિયો એમ ચાર વસ્તુઓ ઘરમાં છે કે નહિ તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. એમાં પણ પાંચ શ્રેણી નક્કી કરાઈ છે: નથી, કોઈ પણ એક, માત્ર બે, કોઈ પણ ત્રણ અથવા બધી વસ્તુઓ. પાંચમી શ્રેણીમાં તમામ વસ્તુઓ અને અથવા આ વસ્તુઓમાંથી કોઈ પણ એકની માલિકીનો સમાવેશ કરાયો છે: કોમ્પ્યુટર, ફોન, ફ્રિજ, કલર ટીવી, રસોઈનાં વીજળીક સાધનો, ખર્ચાળ ફર્નિચર, ચતુર્થકી વાહન, ટ્રેક્ટર, દ્વિચક્રી કે ત્રિચક્રી વાહન, પાવર ટિલર, કમ્બાઈન્ડ ગ્રેશર કે લણણીનું યંત્ર.
૭. સૌથી વધુ સાક્ષર પુખ્ત વ્યક્તિનો સાક્ષરતાનો દરજ્જો: નિરક્ષર, પાંચ ધોરણ સુધી, ૧૦મું ધોરણ પાસ, સ્નાતક કે વ્યવસાયી ડિપ્લોમા, અનુસ્નાતક કે વ્યવસાયી સ્નાતક.
૮. કુટુંબનો શ્રમ સંબંધી દરજ્જો: વેઠ મજૂર, મહિલા કે બાળ મજૂર, માત્ર પુખ્ત વયની મહિલા મજૂર પણ બાળ મજૂર નહિ, માત્ર પુખ્ત વયના પુરુષ મજૂર, અન્ય.

કોઠા નં.૬: ભારતમાં માનવ વિકાસની સ્થિતિ

૧	રોજના એક ડોલરથી ઓછી આવક સાથે જીવતા લોકોની વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ (૧૯૯૦-૨૦૦૧)	૩૪.૭	૯	સંસદની બેઠકોમાં મહિલાઓનું ટકાવારી પ્રમાણ	૧૯૯૦	૫.૦
					૨૦૦૩	૭.૦
૨	સૌથી ગરીબ ૨૦ ટકા લોકોનો રાષ્ટ્રીય આવક કે વપરાશમાં ફાળો (૧૯૯૦-૯૧)	૮.૧	૧૦	દર હજાર જીવંત જન્મે પાંચ વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોમાં મૃત્યુ દર	૧૯૯૦	૧૨૩
૩	પાંચ વર્ષથી ઓછી વયનાં ઓછા વજનવાળાં બાળકોનું ટકાવારી પ્રમાણ (૧૯૯૫-૨૦૦૧)	૪૭.૦			૨૦૦૧	૯૩
૪	કુલ વસ્તીમાં અપોષણથી પિડાતા લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ		૧૧	બાળ મૃત્યુ દર (હજાર જીવંત જન્મે)	૧૯૯૦	૮૦
	૧૯૯૦-૯૨	૨૫.૦			૨૦૦૧	૬૭
	૧૯૯૮-૨૦૦૦	૨૪.૦	૧૨	એક વર્ષની વયનાં બાળકોનું રસીકરણ (%)	૧૯૯૦	૫૬
૫	પ્રાથમિક શાળામાં પાંચમા ધોરણ સુધી પહોંચતાં બાળકોનું ટકાવારી પ્રમાણ	૬૮.૦			૨૦૦૧	૫૬
૬	૧૫થી ૨૪ની વયના યુવાનોમાં સાક્ષરતાનું ટકાવારી પ્રમાણ		૧૩	માતૃત્વ મૃત્યુ દર (એક લાખ જીવંત જન્મે-૧૯૯૫)	૧૯૯૦	૪૪૦
	૧૯૯૦	૬૪.૩	૧૪	કુશળ વ્યક્તિ દ્વારા જન્મતાં બાળકોનું ટકાવારી પ્રમાણ (૧૯૯૫-૨૦૦૧)	૧૯૯૦	૪૩
	૨૦૦૧	૭૩.૩	૧૫	પાણીના સુધારેલા સ્ત્રોતની પ્રાપ્તિ (વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ)	૧૯૯૦	૬૧.૦
૭	શિક્ષણમાં છોકરાઓ સામે છોકરીઓનું પ્રમાણ (અ) પ્રાથમિક શિક્ષણ			ગ્રામ વિસ્તારો: ૧૯૯૦	૨૦૦૦	૭૯.૦
	૧૯૯૦-૯૧	૦.૭૧		શહેરી વિસ્તારો: ૧૯૯૦	૨૦૦૦	૮૮.૦
	૨૦૦૦-૦૧	૦.૭૭			૨૦૦૦	૯૫.૦
	(આ) માધ્યમિક શિક્ષણ (૨૦૦૦-૦૧)	૦.૬૬	૧૬	સફાઈની સુધારેલી વ્યવસ્થા ધરાવતી શહેરી વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ	૧૯૯૦	૪૪.૦
	(ઈ) ઉચ્ચ શિક્ષણ (૨૦૦૦-૦૧)	૦.૬૧			૨૦૦૦	૬૧.૦
૮	ખેતી સિવાયની વેતન રોજગારીમાં મહિલાઓનો ટકાવારી ફાળો					
	૧૯૯૦	૧૩.૦				
	૨૦૦૧	૧૭.૦				

સ્ત્રોત: માનવ વિકાસ અહેવાલ - ૨૦૦૩

૯. જીવનનિર્વાહનાં સાધનો: આકસ્મિક મજૂર, નિર્વાહ ખેતી, કારીગર, પગારદાર, અન્ય.

૧૦. બાળકોની સ્થિતિ: આમાં ૫થી ૧૪ની વયના કોઈ પણ બાળકની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લેવાઈ છે. આમાં ૦, ૧ અને ૫ એમ ત્રણ જ સ્કોરમાં અનુક્રમે આ મુજબ શ્રેણી દર્શાવાઈ છે: શાળાએ જતું નથી અને કામે જાય છે, શાળાએ જાય છે અને કામે જાય છે, શાળાએ જાય છે અને કામે જતું નથી.

૧૧. દેવાનો પ્રકાર: અનૌપચારિક સ્ત્રોતો પાસેથી રોજિંદી વપરાશના હેતુઓ માટે, અનૌપચારિક સ્ત્રોતો પાસેથી ઉત્પાદનના હેતુ માટે, અનૌપચારિક સ્ત્રોતો પાસેથી અન્ય

હેતુઓ માટે માત્ર સંસ્થાઓ પાસેથી જ દેવું, દેવાદાર નથી અને અસ્કામતો ધરાવે છે.

૧૨. કુટુંબમાંથી સ્થળાંતરનું કારણ: આકસ્મિક કામ, ઋતુગત રોજગારી, જીવનનિર્વાહનાં અન્ય સ્વરૂપો, સ્થળાંતરિત નથી, અન્ય હેતુઓ.

૧૩. સહાય માટે પ્રાથમિકતા: વેતન રોજગારી કે લક્ષ્યાંકિત જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, સ્વરોજગારી, તાલીમ અને કુશળતામાં વધારો, ઘર, રૂ. એક લાખથી વધુ રકમની સબસિડી કે કોઈ સહાયની જરૂર નથી.

ઉપરોક્ત વિગતો એમ દર્શાવે છે કે હવે ગરીબી એ માત્ર આવક

અને ખર્ચને આધારે માપવામાં આવી નથી પણ કોઈ કુટુંબ સામાજિક અને આર્થિક રીતે કઈ સ્થિતિમાં છે તે ધ્યાનમાં લેવાયું છે. તેમાં અગત્યનો માપદંડ માસિક કે વાર્ષિક આવક નથી પણ ગરીબો અન્ય કુટુંબોની તુલનાએ શું ધરાવે છે કે શું નથી ધરાવતા તે વધારે અગત્યનો માપદંડ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં ગરીબોની સંખ્યા નક્કી કરવાની બાબતમાં પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ આવેલું નોંધપાત્ર પરિવર્તન છે.

ભલામણો

ઉપરોક્ત ૧૩ માપદંડોને આધારે ગરીબો ઓળખી કાઢવાની પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં મધ્ય પ્રદેશમાં જે કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવી તેની સમીક્ષા કરીને 'મધ્યાંચલ સ્વયંસેવી સંસ્થા ફોરમ' (એમએમએસએસએફ) દ્વારા ગરીબોની ગણતરી માટે કેટલીક અગત્યની ભલામણો કરવામાં આવી છે. સમગ્ર દેશમાં આ ગણતરી માટે આ ભલામણો અગત્યની છે. ગરીબ લાભાર્થીઓ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરાઈ અને તમામ હિતધારકો સાથે વિગતવાર ચર્ચા કરાઈ. તે બાદ આ ભલામણો તૈયાર કરાઈ છે:

(૧) ગરીબીનું નિર્ધારણ

- (૧) ગરીબીનું નિર્ધારણ કરવા માટે આવકને બદલે હવે ખર્ચનો માપદંડ ગણવો જોઈએ અને કુટુંબદીઠ વાર્ષિક રૂ.૨૫૦૦૦થી ઓછી આવક ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકો માટે ગણતરીમાં લેવી જોઈએ.
- (૨) ઘરની છત આરસીસીની હોય અથવા ગર્ડર અને પથ્થરોના ટેકાવાળી હોય તો જ તે પાકું મકાન ગણાવું જોઈએ. કોઈ પણ યોજના હેઠળ કોઈ પણ ઘર સરકાર દ્વારા પૂરું પડાયું હોય તો આ શ્રેણીમાંથી તેને બાકાત ગણવું જોઈએ.
- (૩) જરૂરિયાતની વસ્તુઓ અને વૈભવી વસ્તુઓ વચ્ચે સ્પષ્ટ તફાવત કરવો જોઈએ. પંખો, ટીવી, સાયકલ વગેરે જેવી જરૂરિયાતની વસ્તુઓને ગરીબી નક્કી કરવાના નિર્દેશક તરીકે ન ગણાવી જોઈએ. વર્તમાન આવક નક્કી કરવા માટે વૈભવી અને જરૂરિયાતની વસ્તુઓની વિગતવાર યાદી તૈયાર કરવી જોઈએ, અને તેમની કિંમત ગણાવી જોઈએ.
- (૪) સ્થાનિક સ્તરે લઘુત્તમ જમીન માલિકી ધ્યાનમાં લેવાય અને જમીનની કિંમતને બદલે જમીનનું મૂલ્ય ગણવા માટે તેની ફળદ્રુપતાને ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.
- (૫) ભૂમિહીન ખેત મજૂરો, વિધવાઓ, વિકલાંગો અને કોઈ પણ રીતે નિરાધાર વ્યક્તિઓનો સમાવેશ આ યાદીમાં થવો જોઈએ. જો કે, વિધવાઓ, વિકલાંગો અને નિરાધારો માટે અલગ માપદંડ વિકસાવવો જોઈએ.

(૨) સર્વેક્ષણની પ્રક્રિયા

- (૬) સર્વેક્ષણ પ્રશિક્ષિત આગણકો દ્વારા તબક્કાવાર હાથ ધરાવું જોઈએ. આ તાલીમ સરકારના ટેકાથી અગાઉથી નક્કી કરાયેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ મારફતે અપાવી જોઈએ.
  - (૭) ખરેખર સર્વેક્ષણ શરૂ થાય તે પહેલાં તેની વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ થવી જોઈએ અને તેનું અનુસરણ થવું જોઈએ.
  - (૮) સમય અને હવામાનને ધ્યાનમાં રાખીને સર્વેક્ષણની પ્રક્રિયા હાથ ધરાવી જોઈએ.
  - (૯) સ્થાનિક રીતે જેને નોકરી મળેલી છે એવી વ્યક્તિને સર્વેક્ષણનો ભાગ ન બનાવવી જોઈએ કે જેથી વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહો અને પક્ષપાત તેમાં દાખલ ના થાય.
  - (૧૦) કૌટુંબિક આવક તેમ જ સર્વેક્ષણ કરાયેલા ગામ માટે સંબંધિત ગ્રામ સભાની મંજૂરી ફરજિયાત હોય. સંઘર્ષો અને પક્ષપાત નિવારવા માટે આ માટે સુવ્યાખ્યાયિત માપદંડની જરૂર છે.
  - (૧૧) ખરેખર સર્વેક્ષણ થતું હોય તે સમયે પંચાયતના સદસ્ય હાજર હોવા જોઈએ.
  - (૧૨) સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સર્વેક્ષણમાં સામેલ કરવાં જોઈએ.
  - (૧૩) પૂરા થયેલા સર્વેક્ષણના દસ્તાવેજોને વરિષ્ઠ અધિકારીઓએ તપાસવા જોઈએ.
- ### (૩) સર્વેક્ષણમાં સામુદાયિક અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની ભૂમિકા
- (૧૪) સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની દેખરેખ હેઠળ સર્વેક્ષણનું સંપૂર્ણ કામ હાથ ધરાવું જોઈએ.
  - (૧૫) પંચાયતો મારફતે આ સર્વેક્ષણની પ્રસિદ્ધિ કરાય અને તેમાં સમુદાય સક્રિય રીતે ભાગ લે.
  - (૧૬) દરેક નાગરિકને આ પ્રક્રિયા વિશે માહિતી મળે તેની જવાબદારી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની હોવી જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે કુટુંબ સર્વેક્ષણમાંથી બાકાત ન રહી જાય તે ધ્યાનમાં રખાવું જોઈએ.
  - (૧૭) સમુદાયે એ બાબતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ખરેખર જરૂરતમંદ કુટુંબ યાદીમાંથી બાકાત ના રહી જાય. એ માટે જો એવું કોઈ કુટુંબ બાકાત રહી ગયું હોય તો પંચાયત સ્તરે યાદીમાં તેનો સમાવેશ થાય તેવી કાનૂની સત્તાવાર વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.
  - (૧૮) આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં બિન-સરકારી સંગઠનોને વિવિધ પ્રકારની જવાબદારીઓ સોંપવી જોઈએ. એને માટે બિન-સરકારી સંગઠનોની ભૂમિકા સુવ્યાખ્યાયિત થવી જોઈએ.
  - (૧૯) પંચાયતે તેના સમગ્ર વિસ્તારમાં અને દરેક પંચાયત સભ્યે તેના વોર્ડમાં આ માટે સઘન ઝુંબેશ હાથ ધરવી જોઈએ.
  - (૨૦) સર્વેક્ષણ પતી ગયા બાદ ગ્રામ સભાની બેઠકમાં દરેક નામ વિશે ચર્ચા-વિચારણા થવી જોઈએ.

- (૨૧) ગ્રામ સભાની બેઠકમાં દર વર્ષે આ યાદીની સમીક્ષા થવી જોઈએ. સ્થાનિક સ્તરે બદલાતી પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ આ યાદીમાં પડતું રહે તે માટે આ જરૂરી છે. કાનૂની રીતે અપાયેલી સત્તાને આધારે પારદર્શી રીતે તેમાં યોગ્ય ફેરફારો થતા રહે.
- (૨૨) સર્વેક્ષણની પ્રસિદ્ધિ, આગણકોની તાલીમ અને બીપીએલ યાદીમાં પોતાનું નામ નોંધાવવા માટે લોકોને પ્રોત્સાહન આપવાની બાબતમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ. ગ્રામ સભાની બેઠકમાં આ પ્રશ્નોની વ્યાપક ચર્ચા થાય તે માટે તેમણે નેતૃત્વ લેવું જોઈએ.

(૪) નિયમિત સમીક્ષાની પ્રક્રિયા

- (૨૩) બીપીએલ યાદીની સમીક્ષા દર વર્ષે નિશ્ચિત તારીખે થવી જોઈએ. યાદીમાં નામોના ઉમેરા કે ઘટાડા વિશે લોકોને માહિતી અપાવી જોઈએ.
- (૨૪) યાદી વિશેની તમામ ફરિયાદોનો ઉકેલ ગામમાં જ આવવો જોઈએ. તેમાં પંચાયત અને ગ્રામ સભા સામેલ થવાં જોઈએ.
- (૨૫) બીપીએલ કુટુંબને ઓળખપત્ર અપાવું જોઈએ. તેમાં અન્ય યોજનાઓમાંથી મળતા લાભો સ્પષ્ટપણે દર્શાવવા જોઈએ.
- (૨૬) પંચાયતમાં, ગામની શાળામાં અને અન્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓ ખાતે બીપીએલ યાદી ઉપલબ્ધ બનાવવી જોઈએ કે જેથી પારદર્શિતા ઊભી થાય.
- (૨૭) તરત તપાસ થઈ શકે અને ફરિયાદોનો ઝડપી ઉકેલ આવે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી થવી જોઈએ.
- (૨૮) બીપીએલ યાદીની વાર્ષિક સમીક્ષા માટે સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનો સહકાર મેળવવો જોઈએ.
- (૨૯) સ્વૈચ્છિક સંગઠનો જે સેવાઓ પૂરી પાડે તે માટે સમગ્ર પ્રક્રિયામાં વિવિધ તબક્કે તેમને યોગ્ય ટેકો પૂરો પડાવો જોઈએ.
- (૩૦) બીપીએલ યાદીમાં અયોગ્ય વ્યક્તિઓ પોતાનાં નામોનો સમાવેશ કરાવે અથવા બીપીએલ પરિવારો માટેની યોજનાઓનો લાભ તેઓ મેળવે તો તેમને સજા થવી જોઈએ.
- (૩૧) સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને સર્વેક્ષણના કામમાં મદદ મેળવવા માટે ઓળખી કાઢવાં જોઈએ અને આગણકોને અપાતી સત્તાવાર તાલીમમાં તેમને સહભાગી બનાવવાં જોઈએ.

ઉપસંહાર

છેલ્લાં ૫૫ વર્ષના ગાળા દરમિયાન ગરીબીના નિવારણ માટે જે સરકારી ખર્ચ થાય છે તે સ્થાનિક પરિસ્થિતિમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન લાવવામાં નિષ્ફળ ગયું છે એવું ઘણી વાર દેખાઈ આવે છે. તેનું એક કારણ એ છે કે ગરીબી નિવારણ માટેની યોજનાઓમાં આયોજન, અમલ, દેખરેખ અને મૂલ્યાંકનના સ્તરે લોકોની સામેલગીરી હોતી

નથી. કોઈ નાં.ડમાં ભારતમાં માનવ વિકાસની દૃષ્ટિએ જે પરિસ્થિતિ દર્શાવાઈ છે. આ સ્થિતિ ખરેખર ખૂબ જ ચિંતાજનક છે. આર્થિક વિકાસનો ઊંચો દર પણ માનવ વિકાસનો ઊંચો દર સિદ્ધ કરી આપે જે એવું જરૂરી નથી. આ સંદર્ભમાં ગરીબીના નિવારણનું કાર્ય કેટલું અઘરું છે એ સમજી શકાય છે. ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારા લોકોની જે યાદી દસમી પંચવર્ષીય યોજના માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે તેમાં સમગ્ર ગણતરી માટેનો અભિગમ બદલાયો છે એ આવકારદાયક છે પરંતુ એમ લાગે છે કે ગરીબી ઘટી છે એવું દેખાડવા માટેની નિર્ણાયકતા તેમાં વિશેષપણે છે. કેન્દ્રના ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયે જે માર્ગરેખાઓ બહાર પાડી છે તેમાંથી એ છતું થાય છે. એટલે ગરીબી ઘટાડવા માટેની પ્રતિબદ્ધતા કરતાંય વિશેષ ગરીબો ઓછા છે અથવા ઓછા થયા છે એમ દર્શાવવાનો સરકારી ઉત્સાહ વધુ દેખાતો હોવાનું નજરે પડે છે. જો કે, સરકારી યોજનાઓમાં જેમ લોકોની ભાગીદારીનો અભાવ નજરે પડે છે તેમ ગરીબોની ગણતરીમાં પણ એમ જ દેખાય છે.

હાલની માર્ગરેખાઓમાં પણ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ અભિગમ બદલાયો હોવા છતાં પણ ખામીઓ દેખાય છે અને એ ખામીઓ સુધારવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ ‘મધ્યાંચલ સ્વયંસેવી સંસ્થા ફોરમ’ દ્વારા જે ભલામણો ગરીબોની યાદી તૈયાર કરવા માટેની પ્રક્રિયામાં સુધારા માટે કરાઈ છે તેમનો અમલ થાય તે આવશ્યક લાગે છે. વળી, ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમો મહદંશે નિષ્ફળ ગયા છે એ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. તેથી અભિગમ બદલાય કે માપદંડો બદલાય અને ગરીબીની નવી વ્યાખ્યા ઊભી કરવામાં આવે તેથી કંઈ પરિસ્થિતિ બદલાઈ જતી નથી. સમગ્ર નીતિવિષયક માળખામાં ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમોની આ સંદર્ભ સાથે સમીક્ષા કરવાની જરૂર છે અને તેમાં જરૂરી ફેરફારો કરવાની આવશ્યકતા છે. સમયાંતરે આ કાર્યક્રમોની સમીક્ષા થતી રહે અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ અને છતાંય લોકોની સામેલગીરી સાથે માપદંડો બદલાય એ પણ જરૂરી છે. ગ્રામ વિકાસ મંત્રાલયે જારી કરેલી માર્ગરેખાઓમાં પંચાયતો અને ગ્રામ સભાને ગરીબોની ગણતરીમાં સામેલ કરવાના ઉલ્લેખો છે. મોટે ભાગે જે પ્રક્રિયા હાથ ધરાઈ છે તેમાં તેમની સામેલગીરી નહિવત્ રહી છે. ૭૩મા બંધારણ સુધારાએ પંચાયતોને ત્રીજા સ્તરની સરકાર બનાવી છે પણ રાજ્ય સરકારો હજુ એ ખ્યાલ સાથે સુમેળ સાધતી નથી તેથી આ સમસ્યા ઊભી થાય છે. બીપીએલની યાદીઓ તો મોટે ભાગે ગ્રામ સભાની સામેલગીરી વિના જ તૈયાર થઈ છે. હવે એ યાદીઓની સમયાંતરે સમીક્ષા થાય અને તેની પ્રક્રિયામાં પંચાયતો અને ગ્રામ સભાને સામેલ કરવામાં આવે એ જરૂરી છે. આમ થશે તો સમગ્ર પ્રક્રિયા પારદર્શી અને વિકેન્દ્રિત બનશે અને ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમોને વધારે લક્ષ્યાંકિત બનાવી શકાશે.

મહિલાઓ અને વિશ્વ વ્યાપાર

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને સ્પર્ધા વધશે તો વિકાસ થશે એવી ધારણા સાથે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'ની સ્થાપના ૧૯૯૫માં થઈ. વિશ્વ વ્યાપાર વધુ ને વધુ ઉદાર થવા માંડ્યો છે. વિકાસની પ્રક્રિયાની જેમ જ વ્યાપારની પ્રક્રિયાઓ પણ મહિલાઓ પર અસર કરે છે પણ તેના પ્રત્યે મોટે ભાગે વિશેષ ધ્યાન અપાયું નથી. નાગપુરની 'વિશ્વેશ્વરૈયા નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજી'નાં સહાયક પ્રાધ્યાપક **સુશ્રી ડૉ. જ્યોતિ કિરણ શુક્લ**ના આ લેખમાં કેટલાક મહત્વના વિશ્લેષણાત્મક મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. મહિલાઓ પર ઉદારીકૃત વિશ્વ વ્યાપારની શી અસરો થઈ છે અને થઈ શકે છે તેના પર તે આંગળી ચીંધે છે.

પ્રસ્તાવના

આ લેખનો હેતુ મહિલાઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં જે મહત્વનું પ્રદાન કરે છે તેના પ્રત્યે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન' (વર્લ્ડ ટ્રેડ ઓર્ગેનાઈઝેશન-ડબલ્યુટીઓ) અને બહુપક્ષીય વ્યાપાર વ્યવસ્થાનું ધ્યાન દોરવાનો અને મહિલાઓ તથા વ્યાપારના પ્રશ્નો વિશે અર્થપૂર્ણ સામાજિક સંવાદનો આરંભ કરવાનો છે. વ્યાપારના ઉદારીકરણની અસર મહિલાઓ પર શું થઈ છે તે પ્રકાશમાં લાવવાનો પણ આ લેખનો હેતુ છે. તે બહુપક્ષીય વ્યાપાર વ્યવસ્થાની ગોઠવણો અને તંત્રને મહિલાઓની દૃષ્ટિથી ફરીથી તપાસવાની તાતી જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. મહિલાઓના દૃષ્ટિકોણને મુખ્ય પ્રવાહમાં દાખલ કરવા માટે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'માં વિભાવનાત્મક ફેરફારોની જરૂર છે એમ પણ લાગે છે. અહીં પાંચ મહત્વની બાબતો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે:

૧. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં મહિલાઓ મહત્વનું પ્રદાન આપે છે અને ક્યારેક તે માન્યતા પ્રાપ્ત પણ બનતું નથી.
૨. વિશ્વ વ્યાપાર, વ્યાપારની નીતિઓ, વ્યાપારના નિયમો અને વ્યવસ્થાઓથી મહિલાઓને ભારે અસર થાય છે.
૩. વ્યાપારની નીતિઓ અને નિયમો ઘડવામાં મહિલાઓ સંબંધી બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને આ નીતિઓ ઘડવામાં પણ મહિલાઓએ વધારે સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.
૪. બહુપક્ષીય વ્યાપાર વ્યવસ્થામાં મહિલાઓના પ્રશ્નો પર વધુ ધ્યાન આપવા માટે 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'ના સભ્ય દેશોએ વધુ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૫. આ મુદ્દે સરકારોએ વધુ વ્યાપક સંવાદ ઊભો કરવા માટેના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

મહિલાઓ, વ્યાપાર અને વિકાસ

બજારના ઉદારીકરણવાળી આર્થિક વૃદ્ધિની વ્યૂહરચના એ વૈશ્વિકીકરણના હાલના તબક્કા માટેનું મુખ્ય ચાલક બળ છે. અને તેના એક અગત્યના પરિબળ તરીકે વ્યાપાર ઉદારીકરણ ઉપસ્થિત થયું છે. તેમ છતાં વ્યાપાર ઉદારીકરણ વિકસિત અને વિકસતા વિશ્વમાં જુદી જુદી પ્રક્રિયા દ્વારા આકાર લેતું રહ્યું છે. વિકસિત દેશોમાં પ્રાદેશિક સંકલન અને 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'ના સંદર્ભમાં તે આકાર પામ્યું છે, જ્યારે વિકસતા દેશોમાં 'આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ' (ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ-આઈએમએફ) અને 'વિશ્વ બેંક'ની શરતો અને માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમોના સંદર્ભમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન' તો પછી ધીમે ધીમે તેમાં ઉમેરાયેલી સંસ્થા છે. 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'ની વ્યવસ્થામાં સત્તાનો તફાવત, પારદર્શિતા, સાર્વભૌમત્વ અને વ્યાપારથી સર્જાતી ગરીબી વગેરે જેવા મુદ્દાઓ અંતર્નિહિત છે અને એ વિશે સતત ચર્ચાઓ થતી રહી છે. પરંતુ વ્યાપાર, વ્યાપારના ઉદારીકરણ અને વિકાસની મહિલાઓ પરની અસર વિશે ભાગ્યે જ ચર્ચા થતી હોય છે. દોહાની મંત્રી પરિષદ પછીની ચર્ચામાં લાભની ગણતરીઓ મંડાઈ, નૂતન દોરની ચર્ચાના મદ્દાઓ ઓળખી કઢાયા અને નવા પ્રશ્નો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું, પણ મહિલાઓ પરની સામાજિક અસરો કે મહિલાઓ સાથે સંબંધિત સામાજિક પ્રશ્નો વિશે ધ્યાન અપાયું જ નહિ. 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'ની મહિલાઓ પર શું સામાજિક-આર્થિક અસરો થશે અને ક્યાં ક્યાં પાસાં તેમને સ્પર્શી શકે છે તેના વિશેની ચર્ચા વ્યાપારના લાભ વિશેની ચર્ચામાં ક્યાંય થઈ જ નહિ. મહિલાઓની સ્થિતિ એ જાણે કે વ્યાપાર સાથે સંબંધિત મુદ્દો છે જ નહિ એમ સમજવામાં આવે છે અને એ જ રીતે વર્તવામાં આવે છે. દોહાની નવેમ્બર-૨૦૦૧ની મંત્રી પરિષદ પહેલાં કે પછી સત્તાવાર રીતે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા વાટાઘાટોની તૈયારી માટે મહિલા સંબંધી પ્રશ્નો વિશે કોઈ તૈયારી કરાઈ જ નહોતી. વાટાઘાટોના મુસદ્દાઓનું અર્થઘટન પણ મહિલાઓની સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં કરવામાં આવતું નથી. જો કે, વ્યાપારની અસરો મહિલાઓ પર થતી નથી એવી ધારણા સામે હવે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવી

રહ્યા છે. આ સંદર્ભમાં કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ આ રીતે ઉપસ્થિત થાય છે:

૧. વ્યાપારની અસરો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પર જુદી જુદી રીતે થાય છે. સંસાધનોની માલિકી કોની પાસે છે અને સામાજિક સ્થિતિ શું છે તેના પર બધો આધાર રહે છે.
૨. સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા વ્યાપાર અંગેની નીતિઓ પર અસર કરે છે અને તેનાં પરિણામોને બદલી નાખે છે.
૩. આર્થિક કાર્યક્ષમતાની સાથે સાથે સામાજિક કાર્યક્ષમતાને સામેલ કરે તેવા પ્રકારના વિશ્લેષણની આવશ્યકતા છે.

વ્યાપારની નીતિઓ અને વ્યાપાર માનવ વિકાસ અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા વધારે એ વિશે વધુ ને વધુ ચિંતા સેવાઈ રહી છે. બજારના માપદંડ મુજબ આવક કે વપરાશને આધારે વિકાસને માપવામાં આવે છે પણ માનવ વિકાસ માત્ર એ આધારે માપવામાં આવતો નથી. અર્થશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રવાહમાં વ્યાપારના વિકાસ અને ગરીબીની ચર્ચામાં ક્યાંય મહિલાઓ વિશેની ચર્ચા થતી નથી. માલિકીની તરાહ અને વિકાસના લાભોની વહેંચણી અંગેના સૂક્ષ્મ સ્તરીય વિશ્લેષણમાં પણ પુરુષો તરફી પક્ષપાત સ્પષ્ટપણે દેખાતો હોય છે. વળી, સમગ્ર અર્થતંત્રના વિશ્લેષણમાં ક્યાંય મહિલા સંબંધી પ્રશ્નો દેખાતા નથી. સૂક્ષ્મ સ્તરીય વિશ્લેષણની ખામી ત્યાં પણ દેખાય છે. પરિણામે સમગ્ર અર્થતંત્રલક્ષી ધારણાઓ, હેતુઓ અને એનાં સાધનો મહિલાઓ સાથે સંબંધિત જ ના હોય એમ બને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં વ્યવસ્થા અને વ્યાપારમાં પણ પછીથી એમ જ બને છે. પણ જો મહિલાઓને સમગ્ર વિશ્લેષણમાં સામેલ કરવામાં આવે તો સમગ્ર અર્થતંત્રનું ચિત્ર જ જુદું ઉપસ્થિત થાય છે. તેની તાંત્રિક વ્યવસ્થા બદલાઈ જાય છે અને સાથે સાથે સામાજિક વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓ પણ બદલાઈ જાય છે. આવક, કામ, ઉત્પાદન અને સત્તાની વહેંચણીમાં સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધોના તફાવતો અગત્યનું પરિબલ હોય છે જ અને તે સમગ્ર અર્થતંત્રના વર્તન ઉપર અસર કરે જ છે. બજાર મોટે ભાગે એ પક્ષપાતોને મજબૂત બનાવે છે અને રાજ્ય તેની નીતિઓ, વ્યૂહરચનાઓ અને કાયદાઓમાં તેને જ સ્થાન આપે છે. બજાર અને રાજ્ય વચ્ચેની આવી આંતરક્રિયા પછી સતત ચાલુ જ રહે છે. તેથી સૂક્ષ્મ સ્તરીય સમતુલાનું અર્થઘટન અને વિશ્લેષણ એ અર્થમાં કરવું જરૂરી બની જાય છે. વ્યાપાર અને સહાયની નીતિઓ એ સંદર્ભમાં સમજવાં આવશ્યક છે.

વ્યાપારની નીતિઓની મહિલાઓ પર અસર

ઉપરોક્ત બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં ઉદારીકરણની અસરોના વિશ્લેષણમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ: (૧) શ્રમનું બદલાતું

પ્રમાણ અને તેની સહભાગિતા. (૨) વ્યવસાયોની બદલાતી તરાહ. (૩) અર્ધ-કામની સ્થિતિમાં સહભાગિતા. (૪) જેનું મહેનતાણું નથી મળતું તેવા કામમાં સમયની ફાળવણીની તરાહ, સંભાળનું અર્થતંત્ર. (૫) વેતનના તફાવત અને ઉત્પાદકતા અને ટેકનોલોજીના તફાવતો. (૬) અસ્કામતો, ટેકનોલોજી અને જ્ઞાનની માલિકી અને અંકુશ. (૭) સેવાઓની જાહેર જોગવાઈઓમાં થતા ફેરફારો. (૮) સંસ્થાકીય પરિવર્તનો. (૯) વ્યક્તિઓની સક્ષમતામાં આવતા ફેરફારો.

વ્યાપારના ઉદારીકરણની નીતિઓથી સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા વધે છે, ઘટે છે કે યથાવત્ રહે છે એ આ બાબતોને આધારે નક્કી થઈ શકે. કુટુંબની અંદર અને કુટુંબની બહાર જે પ્રક્રિયાઓ ચાલે છે તે પણ એ નક્કી કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. આ પ્રક્રિયાઓ સ્પર્ધા અને સહકાર બંનેની હોય છે. આર્થિક અધિકારી તરીકે મહિલાઓની સોદાશક્તિનું શું થાય છે તે જ તેમની આર્થિક સક્ષમતાને અસર કરે છે. તેથી મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે શું વ્યાપારનો વિકાસ સક્ષમતા ઊભી કરવા માટેની વ્યૂહરચના તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે ખરો? તેને માટે નીતિવિષયક અને અનુભવાશ્રિત સંશોધનની આવશ્યકતા રહે છે. બહુપક્ષીય સમજૂતીઓમાં આ સંદર્ભમાં શી જોગવાઈઓ છે તે અગત્યનું છે. મહિલાઓને આર્થિક ન્યાય મળે તે માટેની હિમાયત તેમાં થઈ શકે છે કે નહિ અથવા તે માટેની વાટાઘાટોને કોઈ અવકાશ છે કે નહિ તે ખૂબ જ મહત્વનું થઈ પડે છે. આ સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ માટે કેટલાક મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. ઉદાર વ્યાપાર અંગેની નીતિઓથી ખેતી પર આધારિત જીવનનિર્વાહને તદ્દન જુદી જ રીતે અસર થાય છે. તેની નકારાત્મક અસર એ છે કે પ્રાદેશિક અસમાનતા વધે છે અને સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા પણ વધે છે. આવું બને છે તેનું કારણ એ છે કે જીવનનિર્વાહની પરંપરાગત પદ્ધતિઓ પર ઉદારીકૃત વ્યાપારની વિપરીત અસર ઊભી થાય છે.
૨. સ્ત્રીઓ પર કામનો બોજો વધે છે કે ઘટે છે તેનું વિશ્લેષણ થવું જોઈએ. ઘણી વાર મૂડીપ્રધાન કાર્ય અને કૌશલ્ય પ્રધાન કાર્ય પુરુષો કરે છે અને સ્ત્રીઓ માટે શારીરિક શ્રમ જેમાં વધારે હોય તેવું કાર્ય બાકી બચે છે. રાજ્ય સ્ત્રીઓના કલ્યાણ માટેની જવાબદારીમાંથી ખસી જવાનું વલણ અપનાવે તો તેની પણ વિપરીત અસર થાય છે.
૩. રાજ્યનાં નિયમનો દૂર કરવાનો એક અર્થ તો એ થયો કે કામદારોને માટેના અધિકારોનું બલિદાન આપવું. શ્રમ બજારમાં સ્પર્ધાત્મકતાનો લાભ લેવા માટે આ અનિવાર્ય છે એમ સમજાવવામાં આવે છે.

ખર્ચ-લાભની ગણતરી

સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિએ જોતાં એમ લાગે છે કે વ્યાપારના ઉદારીકરણની વિરોધાભાસી અસરો મહિલાઓ પર થઈ છે. જો વ્યાપારના ઉદારીકરણનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે મહિલાઓની સક્ષમતાને એક માપદંડ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો તેને આધારે મહિલાઓને વ્યાપારના ઉદારીકરણનો લાભ મળ્યો છે કે નહિ તે જાણી શકાય. માનવ વિકાસનો અભિગમ એ રીતે વધુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. મોટે ભાગે અર્થતંત્રની નીતિઓની વિપરીત અસરો જ મહિલાઓ પર થઈ હોવાનું દેખાય છે. માનવ અધિકારો અને ક્ષમતા વર્ધન છેવાડે ધકેલાઈ ગયાં હોય તેમ દેખાય છે.

જો કે, શ્રમ દળની સહભાગિતામાં મહિલાઓના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે ખરો. પણ કામની પરિસ્થિતિ, આરામનો સમય, કામદાર તરીકેની સોદાશક્તિમાં ઘટાડો, નોકરીની તકોમાં ઘટાડો, નોકરીની સ્થિરતામાં ઘટાડો વગેરે બાબતો મહિલા કામદારોની પરિસ્થિતિ વણસી છે એમ સાબિત કરે છે. કેટલાક મહિલા કામદારોએ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી છે અને તેમની સ્થિતિ સુધરી છે એ પણ એક હકીકત છે, પણ તેમની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે પણ જેમની પાસે કુશળતા ઓછી છે અથવા કુશળતાનો અભાવ છે તેમણે કામ ગુમાવ્યું છે અને તેમના જીવનનિર્વાહ પર તેની ખૂબ જ વિપરીત અસર થઈ છે. ઘણી વાર એમ પણ બન્યું છે કે નિકાસના વધારાનો લાભ મહિલાઓને મળ્યો નથી, એટલે કે તેમની આવકમાં વધારો થયો નથી. ઘણી વાર તેને પરિણામે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેની અસમાનતા પણ વધી છે. બીજી તરફ, રાજ્યે શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી પાયાની પ્રાથમિક સવલતો પર ધ્યાન આપવાનું લગભગ ઓછું કરી નાખ્યું છે તેથી તેની પણ વિપરીત અસર મહિલાઓ પર પડી છે. આમ, બજાર અને રાજ્ય બંનેએ મહિલાઓ પર વિપરીત અસર ઊભી કરી હોવાનાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે.

‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ અને મહિલાઓ

‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’માં મહિલાઓની જરૂરિયાતો અને તેમના પ્રશ્નનો જવાબ નકારવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વ્યાપાર નીતિઓ એવી રીતે ઘડાય છે અને વ્યાપારની વ્યવસ્થાઓ એવી ધારણા સાથે ઊભી થાય છે કે મહિલાઓ પર તેની વિશેષ અસરો ઊભી થતી જ નથી. આ ધારણાની ફેરતપાસ કરવાની જરૂર છે. વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં મહિલાઓની સામેલગીરી વધી રહી છે અને તેથી વૈશ્વિક વ્યાપારની અસર મહિલાઓ પર પડે જ છે એ એક હકીકત છે. તેથી આ બાબતો અંગે વિગતે તપાસ અનિવાર્ય બની જાય છે.

આ સંદર્ભમાં મહિલાઓની સક્ષમતા માટેની સરકારની પ્રતિબદ્ધતા અગત્યની છે. સરકાર તેમાંથી પીછાહટ ન કરવી જોઈએ. ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ના તમામ સભ્ય દેશોની પ્રગતિ અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા માટે સરકાર વચનબદ્ધ થયેલી છે. તેથી તેમણે પણ તેમની વ્યાપાર નીતિઓ એ સંદર્ભમાં ગોઠવવી જોઈએ એમ લાગે છે. સરકારનાં તમામ આર્થિક કાર્યક્રમો, યોજનાઓ, પરિયોજનાઓ અને કાર્યક્રમોમાં મહિલાઓની પ્રગતિ, સામાજિક ન્યાય અને સામાજિક સમાનતાનાં ધ્યેયોને તે ભૂલી શકે નહિ. વ્યાપાર અંગેની નીતિઓ અને ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’માં થનારી સમજૂતીઓ પણ તેને અવગણી શકે નહિ. ‘બૈજિંગ પ્લેટફોર્મ ફોર એક્શન’માં સામાજિક ન્યાય અને મહિલાઓની પ્રગતિ માટેની પ્રતિબદ્ધતા સરકારે વ્યાપાર નીતિઓ ઘડતી વખતે અને તેમનો અમલ કરતી વખતે યાદ રાખવાની જરૂર છે. તેથી ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ની વ્યાપાર નીતિઓ મહિલાઓની ક્ષમતા વધારે, મહિલાઓની આર્થિક કંગાલિયત દૂર કરે અને સામાજિક સમાનતા ઊભી કરે તેવી હોય એ આવશ્યક છે.

ભાવિ મુદ્દાઓ

- ઉપરોક્ત ચર્ચાના સંદર્ભમાં આટલા મુદ્દાઓ યાદ રાખવા યોગ્ય છે:
૧. વ્યાપારના પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં મહિલાઓના પ્રશ્નો વિશે પણ વિચારાય અને એ માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું થાય.
  ૨. વ્યાપાર અંગેની નીતિઓમાં સામાજિક ન્યાય એક અંતર્ગત ભાગ બનવો જોઈએ અને મહિલાઓની સમસ્યાઓનું નિવારણ તેનો ઘટક ભાગ બને.
  ૩. દરેક સભ્ય દેશ ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’માં જે વાટાઘાટો કરે તેમાં મહિલાઓની આર્થિક સ્થિતિનો દૃષ્ટિકોણ જળવાય.
  ૪. વ્યાપારની નીતિઓની સમીક્ષા અને વિશ્લેષણમાં મહિલાઓ પ્રત્યે ધ્યાન અપાય. તેમના ક્ષમતા વર્ધનના સંદર્ભમાં વિશેષ પ્રયત્નો કરવામાં આવે. વ્યાપારની મહિલાઓ પર થતી અસરોનું સતત વિશ્લેષણ થતું રહે અને વિપરીત અસરો દૂર કરવા માટેની નીતિનો સમાવેશ વ્યાપાર નીતિમાં જ કરાય.
  ૫. દરેક ક્ષેત્ર અને પ્રદેશમાં મહિલાઓ પર વિશ્વ વ્યાપારનાં પરિવર્તનોની શી અસરો થાય છે તે તપાસવું જોઈએ અને તદનુસાર યોગ્ય ફેરફારો વ્યાપાર નીતિઓમાં કરવા જોઈએ.
  ૬. ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’માં ‘મહિલાઓ અને વિશ્વ વ્યાપાર’ વિશે એક અલગ પરિષદ સતત મળવી જોઈએ અને વિવિધ સમજૂતીઓની અસરોનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. આ પરિષદની ભલામણોનો અમલ થાય તે પણ જોવાવું જોઈએ.
  ૭. ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’માં મહિલાઓ અને વ્યાપાર વિશે એક નીતિવિષયક દસ્તાવેજ તૈયાર થવો જોઈએ.

મહિલાઓ અને બાળકો અંગે મજૂર પંચની ભલામણો

કેન્દ્ર સરકારે ૨૦૦૨માં એક રાષ્ટ્રીય મજૂર પંચની રચના કરી હતી. આ મજૂર પંચે તેની ભલામણો કેન્દ્ર સરકારને સુપરત કરી છે. 'વિચાર'ના ગયા અંકમાં અસંગઠિત ક્ષેત્ર અને સામાજિક સલામતી અંગે પંચે કરેલી ભલામણોનો સારાંશ આપણે જોયો હતો. અહીં મહિલાઓ અને બાળ મજૂરો અંગે મજૂર પંચે કરેલી ભલામણોનો સારાંશ **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા રજૂ કરાયો છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતમાં ઔદ્યોગિક મજૂરોની સ્થિતિ સુધરે તે માટે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જુદા જુદા સમયે મજૂર પંચની નિમણૂક થતી રહી છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં ૧૯૬૭ અને ૧૯૮૧માં એમ બે મજૂર પંચો નિમાયાં હતાં. ૨૦૦૨માં ભારત સરકારે ભૂતપૂર્વ શ્રમ પ્રધાન અને જાણીતા સર્વોદય નેતા શ્રી રવીન્દ્ર વર્માના અધ્યક્ષપદે વધુ એક મજૂર પંચની નિમણૂક કરી હતી. આ મજૂર પંચે તેનો અહેવાલ ભારત સરકારને સુપરત કર્યો છે. ભારત સરકારે આ પંચની નિમણૂક કરવા માટે જે ઠરાવ જાહેર કર્યો હતો તેમાં આ પંચનાં બે મુખ્ય કાર્યો ગણાવાયાં હતાં: (૧) સંગઠિત ક્ષેત્રમાંના મજૂરો સંબંધી વર્તમાન કાયદાઓમાં સુગ્રાહિત ફેરફારો સૂચવવા. (૨) અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામદારોના લઘુત્તમ રક્ષણની ખાતરી આપે તેવા સર્વગ્રાહી કાયદા માટે સૂચન કરવું.

આ મજૂર પંચ પહેલાંનાં બે મજૂર પંચોએ પણ અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ અને કામની સ્થિતિ વિશે તપાસ કરી હતી અને ભલામણો કરી હતી. પરંતુ પહેલી જ વાર ભારત સરકારે આ ત્રીજા મજૂર પંચને અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોનાં કલ્યાણ અને રક્ષણ માટે એક સર્વગ્રાહી કાનૂન સૂચવવાનું કહ્યું હતું. મજૂર પંચે તે મુજબ એક ખરડો તેના અહેવાલમાં સૂચવ્યો છે અને તે ઉપરાંત કેટલીક ભલામણો પણ કરી છે. મહિલાઓ અને બાળ મજૂરો મહદંશે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. કુલ રોજગારીમાં લગભગ ૯૨ ટકા રોજગારી અસંગઠિત ક્ષેત્રે ભારતમાં ઊભી થાય છે. નાની, છૂટક મજૂરી કરતી કે સ્વરોજગારી મેળવતી મહિલાઓ અને બાળ મજૂરો તેમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં છે. સરકારી અંદાજ મુજબ ભારતમાં આશરે એક કરોડથી વધુ બાળ મજૂરો છે. મહિલા શ્રમિકો અને બાળ

મજૂરોના કલ્યાણ માટે દેશમાં ઘણા કાયદા થયા છે પણ તેમ છતાં તેમની સ્થિતિ દયનીય છે એ એક હકીકત છે. આ સંજોગોમાં આ ત્રીજા મજૂર પંચે તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે કરેલી ભલામણો મહત્વની બની જાય છે.

૧૯૮૧માં ભારત સરકારે અને તે પછી રાજ્ય સરકારોએ પણ વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણનો ભૂંગિયો ફૂંક્યો. આ નવી આર્થિક નીતિને પરિણામે બજારલક્ષી અર્થતંત્ર વિકસાવવામાં આવ્યું અને રાજ્યની કલ્યાણલક્ષી ભૂમિકા નહિવત્ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું. ૧૯૮૫માં 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન' (વર્લ્ડ ટ્રેડ ઓર્ગેનાઈઝેશન-ડબલ્યુટીઓ)ની સ્થાપના થઈ અને ભારત ત્યારથી જ તેનું સભ્ય રાષ્ટ્ર બન્યું છે. 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન'માંની સમજૂતીઓ પણ ભારતને વધુ બજારકેન્દ્રી અર્થતંત્ર ઊભું કરવાની ફરજ પાડે છે. આવા સંજોગોમાં ભારતમાં મજૂરોની સ્થિતિ વધુ સારી બને તે માટે રાજ્યની શું ભૂમિકા હવે હોવી જોઈએ તે સ્પષ્ટ થવું જરૂરી હતું. આ મજૂર પંચે નવા માહોલમાં પણ મજૂરો પ્રત્યેની જવાબદારીમાંથી રાજ્ય છટકી શકે નહિ તે વિશે સચોટ ભલામણો કરી છે. મજૂરોનું કલ્યાણ તદ્દન બજાર પર છોડી દઈ શકાય નહિ એ આ ભલામણોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. આથી, ખાસ કરીને મહિલાઓ અને બાળ મજૂરોના કલ્યાણ માટે મજૂર પંચે જે ભલામણો કરી છે તેમના પર વિશેષ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.

ભલામણો

ત્રીજા મજૂર પંચે મહિલાઓ અને બાળ મજૂરોના કલ્યાણ માટે જે ભલામણો કરી છે તે ઘણી વ્યાપક અને વિસ્તૃત છે. તેમાંની કેટલીક ભલામણોનો સારાંશ અહીં આપવામાં આવ્યો છે:

મહિલાઓ

૧. આપણા કાયદાઓ અને સામાજિક સલામતીની વ્યવસ્થાઓએ ભેદભાવજનક વલણો અને વ્યવહારો ઊભાં થતાં રોકવાં જોઈએ અને તે દૂર કરવાં જોઈએ.
૨. કામદારો તરીકે મહિલાઓનો ફાળો ખૂબ જ ઓછો અંદાજવામાં આવે છે. તેનાથી વેતનમાં, સંસાધનોની પ્રાપ્તિમાં, માળખાગત સવલતોના ટેકામાં અસમાનતા ઊભી થાય છે. કાર્યબોજમાં પણ તફાવત ઊભો થાય છે. તે દૂર

- કરવાં જોઈએ.
૩. મહિલા કારીગરો માટે કૌશલ્ય વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. તેની સાથે સાથે ઉત્પાદનનો બજારલક્ષી અભિગમ વિકસાવવાની જરૂર છે.
  ૪. સરકારે 'આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠન' (આઈએલઓ)ના ઠરાવની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત રહીને ઘરેલૂ કાર્ય (હોમ-બેઝડ વર્ક) અંગે એક રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડવી જોઈએ.
  ૫. હાથસાળના વણકરોને બજારની જરૂરિયાતો સાથે સાંકળવા જોઈએ અને તેમની કુશળતામાં વધારો કરીને તેમની રોજગારીની તકો વધારવી જોઈએ.
  ૬. વસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરતાં કારખાનામાં ઘણી મહિલાઓ કામ કરે છે. તેમને સામાજિક સલામતી માટે મજૂર કાયદાઓના રક્ષણની જરૂર છે. તેમની કુશળતામાં વધારો થાય તે પણ જરૂરી છે કે જેથી ઉત્પાદકતા અને કમાણી વધે.
  ૭. બાંધકામ ક્ષેત્રે કામ કરતા મહિલા કામદારોની કામની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. તેમને સામાજિક સલામતીનો ટેકો આપવાની પણ જરૂર છે. તેમની કુશળતા વધે તે માટે નીતિવિષયક પગલાં લેવાં જોઈએ.
  ૮. ફેરિયાઓની રોજગારી સચવાય અને વિસ્તરે તે માટે નગર આયોજનમાં અને માળખાગત સવલતોના આયોજનમાં તેમને માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ. કચરો વીણનારી મહિલાઓ માટેનાં વલણોમાં પરિવર્તન આવવું જોઈએ.
  ૯. દાયણો અને પરિચારિકાઓની તાલીમ માટે વધુ રોકાણ થાય તે જરૂરી છે.
  ૧૦. જે પણ કામદારને સીધી કે આડકતરી રીતે રોજગારીએ રાખે છે તે લઘુતમ વેતન તો ચૂકવે જ.
  ૧૧. જ્યાં માલિક અને મજૂર વચ્ચે સ્પષ્ટ સંબંધ ના હોય તો પણ તમામ કામો માટે લઘુતમ વેતન દર તો નક્કી થવા જોઈએ. જ્યાં કામના પ્રમાણને આધારે ચુકવણી થતી હોય ત્યાં પણ તે નક્કી થવા જોઈએ.
  ૧૨. લઘુતમ વેતન ધારાનો કડકાઈથી અમલ કરવો. તેનો ભંગ કરનારને ભારે દંડ થવો જોઈએ. તમામ વેપાર-ધંધાને લઘુતમ વેતન ધારા હેઠળ આવરી લેવા જોઈએ. છૂટક દરથી કામ કરનારા કામદારોને પણ તે લાગુ પડવો જોઈએ.
  ૧૩. તમામ કામદારોને ઓળખી કઢાવા જોઈએ અને તેમને ઓળખપત્ર અપાવાં જોઈએ. તમામ કામદારોની સામાજિક સલામતી ઊભી થવી જોઈએ.
  ૧૪. ૨૦ કે તેથી વધુ કામદારો કામ કરતા હોય ત્યાં ઘોડિયાંઘર હોવું જ જોઈએ. તેમાં સ્ત્રી-પુરુષ કામદારો ધ્યાનમાં ન

લેવાય.

૧૫. મહિલા કામદારોની જરૂરિયાતોની કાળજી 'સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા' કાર્યક્રમ હેઠળ પણ લેવાવી જોઈએ. પંચાયતો અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અન્ય સંસ્થાઓ પણ ઘોડિયાંઘર માટે નાણાકીય ફાળો આપી શકે.
૧૬. કામદાર રાજ્ય વીમા યોજના અને માતૃત્વ લાભ ધારાની જોગવાઈઓ માત્ર સંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને જ આવરી લે છે. તેથી અસંગઠિત ક્ષેત્રના મહિલા કામદારોને પણ માતૃત્વના લાભ અપાય તે જરૂરી છે. આ બંને કાયદાઓ મહિલાઓ માટે કામના રક્ષણની પણ જોગવાઈ કરતા નથી. આ રક્ષણ પણ તેમને મળવું જોઈએ.
૧૭. બે બાળકો માટે માતૃત્વના લાભ સંપૂર્ણપણે અપાવા જોઈએ અને વધુ બાળકો ધરાવવાને પ્રોત્સાહન ન મળે તેને માટેની નીતિ અપનાવવી જોઈએ.
૧૮. અભ્યાસ જૂથે માતૃત્વ લાભ માટે એક કાનૂની યોજનાની દરખાસ્ત કરી છે. તેમાં તમામ મહિલાઓને આવરી લેવાવી જોઈએ. આ યોજનામાં તમામ સ્તરની સરકારો ફાળો આપે, માલિકો અને સમુદાય પણ ફાળો આપે. કામદારો, માલિકો અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓના પ્રતિનિધિઓની બનેલી એક સમિતિ યોજના પર દેખરેખ રાખે અને ફેરિયાદોનું નિવારણ કરે.
૧૯. માતૃત્વ લાભ માટેની રકમ લઘુતમ રૂ. ૨૦૦૦ કરવી જોઈએ.
૨૦. રાષ્ટ્રીય વિધવા પેન્શન યોજના દાખલ કરવી. સાથે સાથે યુવાન વિધવાઓ સ્વાવલંબી બને તે માટેના તાલીમ કાર્યક્રમો હાથ ધરવા.

બાળકો

૧. બાળકોના એકંદર વિકાસ માટે ઓછા ખર્ચાળ અને સમુદાય-આધારિત અભિગમો ઓળખી કાઢવા જોઈએ અને વિકસાવવા જોઈએ. એ માટે વિશેષ પ્રયત્નો હાથ ધરવાની જરૂર છે.
૨. ત્રણ વર્ષથી ઓછી વયનાં બાળકોનો સમાવેશ કરવા માટે આઈસીડીએસ કાર્યક્રમનું નવેસરથી ઘડતર કરવાની જરૂર છે. તેનાં અમલ અને ફાળવણીની બાબતમાં હાલમાં જે નબળાઈઓ છે તે દૂર કરવાની જરૂર છે. બાળ સંભાળ કાર્યકરોનાં વેતન, કામની સ્થિતિ અને તાલીમ માટે નીતિવિષયક રીતે વિચારણા થવી જોઈએ.
૩. 'સંકલિત બાળ વિકાસ સેવા' (આઈસીડીએસ) કાર્યક્રમમાં

જુઓ પૃષ્ઠ ૨૨

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળનો સામનો

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં ચાલુ વર્ષ દરમ્યાન દુકાળનો સામનો કરવા માટે 'ઉન્નતિ' દ્વારા જે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા તેના અનુભવોને આધારે **શ્રી હિતેન્દ્ર ચૌહાણ** દ્વારા આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનિક સહભાગી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મદદથી અને 'ઉન્નતિ'ના જોધપુર ખાતેના અન્ય કાર્યકરોની સહાયથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. તે દુકાળના સામના માટેના પ્રયાસોના હેતુઓ, વ્યૂહરચના અને સિદ્ધિઓ વિશે વિગતે છણાવટ કરે છે.

પ્રસ્તાવના

રાજસ્થાનમાં હવે આ વર્ષે વરસાદ થયો છે. સ્થાનિક લોકોના જણાવ્યા મુજબ છેલ્લાં ૪ વર્ષ દરમ્યાન તેમણે જે પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યો છે તે તો કદી ભૂલી શકાય તેમ છે જ નહિ. સદીના સૌથી ખરાબ એવા દુકાળોમાંના એક દુકાળના સમયમાંથી તેઓ પસાર થયા છે. કેટલાક લોકોને તેમના આ દુઃખના દિવસો ભૂલી જવાનું ગમે પરંતુ આપણે એ દિવસો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને અનુભવોમાંથી કંઈક શીખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ લેખમાં 'ઉન્નતિ' અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનની તેની સહભાગી સંસ્થાઓએ સાથે મળીને દુકાળના સામના માટે જે પ્રયાસો કર્યા છે તે જણાવવામાં આવ્યા છે.

રાજસ્થાનમાં દુકાળની બાબતમાં એક કહેતી પ્રચલિત છે: “સત કાલ, સાતિયસ જમના, તિરસઠ કબાકાયા, બાકી તિંધેસાન.” એનો અર્થ એ છે કે “દર ૧૦૦ વર્ષમાં સાત વર્ષ ભારે દુકાળનાં હોય છે, ૨૭ વર્ષ અછતનાં હોય છે, ૩૬ વર્ષ પરિસ્થિતિ સંભાળી શકાય તેવાં હોય છે અને ત્રણ વર્ષ સામાન્ય હોય છે.” છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં સૌથી વધુ ખરાબ દુકાળનો સામનો આ વર્ષે રાજસ્થાને કર્યો છે. તેના ૩૨ જિલ્લાઓમાં પીવાનું પાણી, ઘાસચારો, અનાજ અને રોજગારીની ભારે અછત પ્રવર્તતી હતી.

રાજસ્થાન દેશનું સૌથી મોટું રાજ્ય છે અને થરપાકરનું રણ રાજ્યના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું છે. રાજ્યના કુલ વિસ્તારનો ૬૦ ટકા વિસ્તાર રણ વિસ્તાર છે. ૧૯૯૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર રાજ્યની વસ્તી ૫.૬૫ કરોડ હતી. રાજસ્થાનની ૬૪ ટકા વસ્તી આ રણ વિસ્તારમાં રહે છે. આ વિસ્તારમાં ખૂબ જ ઓછો વરસાદ પડે. વરસાદનાં સમય, તીવ્રતા અને જથ્થાના સંદર્ભમાં પણ ભારે તફાવતો

રહેતા હોય છે. ગ્રામીણ અર્થતંત્રના મુખ્ય વ્યવસાયો ખેતી અને પશુપાલન છે, અને તે મુખ્યત્વે વરસાદ પર જ આધારિત છે. આ સાથેના કોઠામાં રાજસ્થાનમાં ભારે દુકાળ દરમ્યાન વિપરીત અસરની તીવ્રતા કેટલી વ્યાપક હતી તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ આંકડાકીય વિગતો એમ દર્શાવે છે કે દુકાળની સમસ્યા કેટલી ભયાનક અને ગંભીર હતી. રાજ્યના ૩૨ જિલ્લામાંથી ૩૧ જિલ્લાને અને ૫.૬૫ કરોડની વસ્તીમાંથી ૪.૫૦ કરોડને દુકાળની ગંભીર અસર થઈ હતી. એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે પશ્ચિમ રાજસ્થાન છેલ્લાં સતત ચાર વર્ષથી ભયાનક દુકાળનો સામનો કરી રહ્યો હતો.

'ઉન્નતિ'ની દરમ્યાનગીરી

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં છેલ્લાં સાત વર્ષથી 'ઉન્નતિ' કામ કરે છે અને તે પાયાના અધિકારો, જીવનનિર્વાહ અને શાસન સાથે સંબંધિત મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં સ્થાનિક પ્રયાસોને પ્રોત્સાહન આપવાનું કામ કરે છે. હાલ, અમે આ પ્રશ્નો અંગે નાગરિક સમાજના નેતાઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પંચાયતો, સમુદાય-આધારિત સંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને કામ કરી રહ્યા છીએ.

હેતુઓ

આ દરમ્યાનગીરીના એકંદર હેતુઓ બે પ્રકારના રહ્યા છે: નાગરિક સમાજની સંસ્થાઓની ક્ષમતા દુકાળના સામના માટે વધારવી અને સમાજના સૌથી નબળા વર્ગોને રાહત પૂરી પાડવી. જો કે, આ દરમ્યાનગીરીના નિશ્ચિત હેતુઓ આ મુજબ રહ્યા હતા:

- નબળાં પરિવારો માટે પાણીના સંગ્રહની ક્ષમતામાં વધારો કરવો.
- ગરીબો અને સમાજના તરછોડાયેલા વર્ગોને રોજગારી પૂરી પાડવી.
- સરકારની અન્ન સલામતીની યોજનાઓ અને રાહત કાર્ય ઉપર સમુદાય-આધારિત દેખરેખ માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- દુકાળ સાથે સંલગ્ન એવા અગત્યના પ્રશ્નો અંગે હિમાયત માટેના સમુદાય-આધારિત પ્રયાસો કરવા.
- દુકાળ સાથે સંબંધિત પ્રશ્નો અંગે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, પંચાયતો અને નાગરિક સમાજના અન્ય અગ્રણીઓની સભાનતા અને સંવેદનશીલતા વધારવી.

ભારે દુકાળ દરમ્યાન રાજસ્થાનમાં વિપરીત અસર

વર્ષ	અસરગ્રસ્ત જિલ્લા	અસરગ્રસ્ત ગામો	અસરગ્રસ્ત વસ્તી (કરોડ)
૧૯૮૮-૯૯	૨૦	૨૦,૦૬૯	૨.૧૫
૧૯૯૯-૨૦૦૦	૨૬	૨૩,૪૦૬	૨.૬૧
૨૦૦૦-૦૧	૩૧	૩૦,૫૮૩	૩.૩૦
૨૦૦૧-૦૨	૧૮	૭,૯૬૪	૦.૭૦
૨૦૦૨-૦૩	૩૧	૪૧,૦૦૦	૪.૫૦

નોંધ: રાજસ્થાનમાં કુલ ૩૨ જિલ્લા છે.

સ્ત્રોત: રાજ્ય સરકારના સત્તાવાર અંદાજો

વ્યૂહરચના

અગાઉ જણાવ્યું તે મુજબ રાજસ્થાનમાં છેલ્લાં સતત ચાર વર્ષથી ભારે દુકાળ હતો. ૧૯૯૯થી ૨૦૦૨ના ગાળા દરમ્યાન દુકાળ રાહત કાર્ય દ્વારા રોજગારી પૂરી પાડીને દુકાળનો સામનો કરવાનો અમારો ઉપક્રમ રહ્યો હતો. આ વર્ષે અમને સમજાયું કે માનવ સંસાધનો અને નાણાકીય સંસાધનોની મર્યાદા એવી છે કે રોજગારીનું સર્જન પણ કંઈ ઝાઝું સહાયરૂપ બનતું નથી. વળી, આ પ્રકારનું કામ અમારા નિયમિતપણે થતા કામમાં એટલે કે નાગરિક સમાજના ક્ષમતા વર્ધનના કામમાં પણ મદદરૂપ થતું નથી. ભારે વિચાર-વિમર્શને અંતે અમે આ વર્ષે નક્કી કર્યું કે લોકોની ક્ષમતા વધારવા ઉપર અમારે વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું કે જેથી તેઓ તેમના અધિકારો વિશે સરકાર સમક્ષ ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી શકે અને વિવિધ સ્તરે તે માટે હિમાયત કરી શકે.

પ્રશ્નો વિશેની સમાન સમજ ઊભી કરવી

અમે ઓક્ટોબર-૨૦૦૨માં અમારા પ્રયાસની શરૂઆત કરી. અમે તે સમયે 'દુકાળ સંબંધિત પ્રશ્નો વિશે સામાજિક જુટાવ અને હિમાયત' વિશે એક રાજ્ય સ્તરીય કાર્યશાળા યોજી. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં કામ કરતી ૨૦ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ૪૫ પ્રતિનિધિઓએ તેમાં હાજરી આપી હતી. આ કાર્યશાળામાં દુકાળની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરાયું અને સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા વિશે ચર્ચા થઈ અને એક સામૂહિક કાર્યલક્ષી યોજના તૈયાર કરવામાં આવી. આ કાર્યશાળામાં આ બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું નક્કી કરાયું:

- (૧) પાણીની અછૂત.
- (૨) અન્ન સલામતી.
- (૩) રોજગારીનું સર્જન.

(૪) ઘાસચારો.

ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૩ દરમ્યાન 'હિમાયતની વ્યૂહરચનાનું ઘડતર' વિશે બીજી એક કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું અને તેમાં એ જ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ભાગ લીધો. આ કાર્યશાળામાં છેલ્લા બે માસ દરમ્યાન અનુભવોની આપ-લે કરવામાં આવી. ઉપરાંત, અન્ન, પાણી, ઘાસચારો અને રોજગારીના એ જ ચાર પ્રશ્નો અંગે ઊભી થતી જરૂરિયાતો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી. આ પ્રદેશનાં ૫૦ ગામોમાં એક અભ્યાસ હાથ ધરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને સરકારે અન્ન, પાણી અને રોજગારીના ક્ષેત્રે હાથ ધરેલા પ્રયાસોની પરિસ્થિતિનું સાચું ચિત્ર શોધવાનો પ્રયાસ કરાયો. આ અભ્યાસ સહભાગી સંગઠનો દ્વારા હાથ ધરાયો. સહભાગીઓ સાથેની અમારી માસિક બેઠકો દરમ્યાન પણ અમે સતત ઊભા થતા પ્રશ્નો અને પડકારો વિશે ચર્ચા કરતા રહ્યા અને સમાન વ્યૂહરચના વિકસાવતા રહ્યા.

અત્યંત નબળાં પરિવારો સુધી પહોંચવું

મુખ્ય વસાહતની આસપાસ જે છૂટાંછવાયાં ઘરો હોય છે તેમને 'ઘાણી' તરીકે સ્થાનિક ભાષામાં ઓળખવામાં આવે છે. તે ખાસ્સાં દૂર પણ હોય છે. તેને પરિણામે દુકાળ રાહતની કામગીરી ઘણી વાર તેમને સ્પર્શતી સુધ્ધાં નથી. રાજ્ય સરકારની રાહતની કામગીરી મોટે ભાગે મહેસૂલી ગામોની સરહદો પૂરતી મર્યાદિત હોય છે, અને દૂરસુદૂરનાં ઘરો સુધી તે પહોંચતી નથી. પણ વાસ્તવમાં, જે ઘરો આ રીતે દૂર દૂર હોય છે તેમના પર પણ દુકાળની ભારે વિપરીત અસર થયેલી હોય છે. અમારી કાર્યલક્ષી યોજનાનો મુખ્ય હેતુ રાહતની કામગીરીમાં આ 'ઘાણી' પરિવારોને જોતરવાનો હતો. અમારી તમામ પ્રવૃત્તિઓ આ અત્યંત નબળાં પરિવારોનો તેમાં સમાવેશ કરવા માટે જ છે. નબળાઈનું કે અક્ષમતાનું સમુદાય આધારિત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું અને એને આધારે લાભાર્થીઓ ઓળખી કઢાયા. તે માટે અમે અમારા સ્થાનિક અનુભવનો ઉપયોગ કર્યો અને લોકોની સ્થાનિક સંસ્થાઓને પણ તેમાં કામે લગાડી. અહીં એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે 'ઉન્નતિ' અને સહભાગી સંસ્થાઓના વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા જ લોકોની આ સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે.

રાહત કામગીરીનો અમલ

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, પંચાયતો અને સમુદાય-આધારિત સંસ્થાઓની તાકાત એ હકીકત પર આધારિત છે કે તેઓ સમુદાયથી ખૂબ જ નજીક છે. સમુદાયના પ્રશ્નો વિશે આ સંસ્થાઓ વધારે સારી

સમજ ધરાવે છે. ‘ઉન્નતિ’ અને સ્થાનિક સહભાગી સંસ્થાઓએ જે સહયોગ સાધ્યો છે તેનાથી બંનેની ક્ષમતા વધી છે. તેઓ દૂર દૂરના અંતરિયાળ વિસ્તારોનાં ઘરો સુધી તેથી પહોંચી શકે છે અને તેમના સુધી રાહત કામગીરીને લઈ જાય છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સમુદાય-આધારિત સંગઠનો તેમની ક્ષમતા વધે તો દુકાળના સામનાની તૈયારીને ધ્યાનમાં રાખીને તેમની વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી શકે છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સમુદાય-આધારિત સંસ્થાઓએ આ વિસ્તારમાં લોકોની સંસ્થાઓની એક સાંકળ ઊભી કરી દીધી છે. સમુદાયમાં નેતૃત્વ ઊભું થાય તે માટે તેમણે આ અભિગમ અપનાવ્યો છે. લોકોની આ સ્થાનિક સ્તરની સંસ્થાઓ રાહત

કામગીરી પર દેખરેખ રાખે છે અને વધારે પારદર્શિતા ઊભી થાય તેના પર ધ્યાન આપે છે. તેનાથી અસ્કામતોની સામુદાયિક માલિકી ઊભી થાય છે. આ અસ્કામતો દુકાળ રાહતનાં કામો દ્વારા જ ઊભી થઈ હોય છે અને તેથી સમુદાય પોતે જ તેને નિભાવે અને તેનું સંચાલન કરે તેની તકો વધી જાય છે. પંચાયતો સાથેના સક્રિય સહયોગમાં રાહત કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી. પરિયોજનાઓનો અમલ કરવા માટે પંચાયતોને પ્રેરણા આપવામાં આવી. દુકાળનો સામનો કરવા માટેની પ્રવૃત્તિઓ દુકાળ રાહતનાં કામોની સાથે જ હાથ ધરવામાં આવી અને જ્યાં જ્યાં ખામીઓ હતી તે દૂર કરવાના પ્રયાસો કરાયા. પારદર્શિતા ઊભી થાય તે માટે પંચાયતોને આ પ્રયાસમાં વિશેષપણે સામેલ કરાઈ.

દલિતોને રાહત કામમાં રોજી મળી

‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ની ગામ સ્તરીય સમિતિની રચના કરતી વખતે આઠ મહિના અગાઉ સાઈ ગામના દલિતોને તેમની સંગઠિત તાકાત શું છે તેની ખબર જ નહોતી. સાઈ ગામ જોધપુર જિલ્લાના શેરગઢ તાલુકામાં આવેલું છે. રાજ્ય સરકારે શેરગઢ તાલુકાનો સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત તાલુકામાં સમાવેશ કર્યો હતો. આ ગામમાં કુલ ૫૦૦ પરિવારોમાંથી ૧૫૦ દલિત પરિવારો છે. મે-૨૦૦૩ સુધી એક પણ દલિત પરિવારને દુકાળ રાહત કામમાં રોજી મળી નહોતી.

જ્ઞાતિગત ભેદભાવો જ તેમાં કારણરૂપ હતા. દલિત સમિતિના સભ્યોએ પછી આ મુદ્દાની ચર્ચા કરી અને તેણે કોઈક પ્રયાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. એ સમિતિના સભ્યો અને સમુદાયના અન્ય સભ્યો સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ ગયા અને આ સંદર્ભે એક અરજી આપી રજૂઆત કરી. મેજિસ્ટ્રેટે કંઈક કરવાની ખાતરી આપી પણ ૧૦ દિવસ સુધી કંઈ થયું નહિ. પછી દલિત મહિલાઓ અને પુરુષો ફરી વાર તેમને મળવા ગયા અને તેમની કચેરીની સામે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા માંડ્યા. પછી મેજિસ્ટ્રેટે ૩૦ જણાના રાહત કામની મંજૂરી આપી.

‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ની તાલુકા સમિતિએ પછી આ સિદ્ધિની ચર્ચા કરી. બેઠક દરમિયાન એમ ચર્ચાયું કે આવી જ પરિસ્થિતિ હિંમતપુરા ગામમાં પણ છે. ત્યાં પણ પછી દલિત સમિતિના સભ્યો સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે ગયા. ઉચ્ચ જ્ઞાતિના સ્થાનિક પ્રધાન માટે આ બાબત આશ્ચર્યજનક હતી. દલિતો કેવી રીતે ત્યાં જઈ શકે એ તેના દિમાગમાં ઘૂસતું જ

નહોતું કારણ કે તેઓ તો તેની ઓફિસ સામે પણ આવવાની હિંમત કરતા નહોતા. તેમણે એ બાબતે તપાસ કરી અને ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ વિશે માહિતી મેળવી. તેઓ તે સહન કરી ના શક્યા. તેમણે દલિતોને પાઠ ભણાવવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે હિંમતપુરા ગામનું પાણીનું જાહેર જોડાણ કાપી નાખવાનો આદેશ આપ્યો. એ જો કે, યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આ જોડાણ ગેરકાયદે હતું. પણ ગામમાં આવાં ગેરકાયદે જોડાણો તો ૨૦ હતાં. પણ બાકીનાં પાણીનાં ૧૯ જોડાણો સવર્ણોના વિસ્તારોમાં હતાં. પણ માત્ર એ જ એક જોડાણ કાપી નાખવા માટે હુકમ કરાયો હતો.

તા. ૨૨-૫-૨૦૦૩ના રોજ પાણીનું જોડાણ કાપવા માટે જે લોકો આવ્યા તેમની સામે દલિત મહિલાઓએ વિરોધ કર્યો અને તેમને જોડાણ કાપવા દીધું નહિ. તેઓ ફરીથી ત્રણ દિવસ પછી આવ્યા તો ફરીથી મહિલાઓએ વિરોધ કર્યો. તેઓ બીજા ચાર દિવસ પછી પોલિસને લઈને આવ્યા. તેમણે દલિતોને ધમકીઓ આપી પણ દલિતો હાર માનવા તૈયાર નહોતા. પોલિસ પણ એ મહિલાઓની સામે કશું કરી શકી નહિ. બીજે દિવસે દલિત સમિતિના સભ્યો સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે ગયા અને પાણીનું જોડાણ ન કાપવા માટે અરજી આપી. તેમણે પણ તેમને ધમકાવ્યા અને જેલમાં પૂરી દેવાની ધમકી આપી. તે વખતે બધા જ હાજર દલિતોએ ગમે તે પરિણામ સહન કરવાની પણ અન્યાય સહન નહિ કરવાની તૈયારી બતાવી. છેવટે પછી મેજિસ્ટ્રેટે હાર સ્વીકારી અને પાણીનું જોડાણ નહિ કપાય તે સ્વીકાર્યું.

દલિતોની રજૂઆતનો પડઘો પડ્યો

બાડમેર જિલ્લામાં બાલોતરા તાલુકામાં શિવનગરી નામે એક ગામ છે. ત્યાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન' છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી કામ કરે છે. ગામમાં ૧૨૦ કુટુંબો વસે છે અને તેમાંથી ૭૦ કુટુંબો દલિતોનાં છે. ગામમાં જાટ લોકોનાં ૩૦ કુટુંબો જ છે પણ ગામ પર તેમનું વર્ચસ્વ જબરજસ્ત છે.

માર્ચ-૨૦૦૩ દરમિયાન ગામમાં દુકાળ રાહત કાર્ય શરૂ થયું. પણ સ્થાનિક સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે બહુ જ થોડા દલિતોને તેમાં રોજ મળી. આરંભમાં દલિતોએ ગામમાં આ મુદ્દે વિરોધ કર્યો પણ જાટ લોકો સાંભળવા તૈયાર જ નહોતા. દલિત સમિતિએ તેનો વિરોધ કરવાનું નક્કી કર્યું અને તેના સભ્યો સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે ગયા. તેમણે દલિતો માટે અલગ કામની માગણી કરી. તેના સંદર્ભમાં જાટ લોકો પણ સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે પહોંચ્યા અને તેમણે તેમની સમક્ષ બીજું રાહત કામ નહિ ફાળવવા વિનંતી કરી. દલિતો વહીવટી તંત્ર પર આવી અસર ઊભી કરે તે જાટ લોકો જોઈ શકતા નહોતા. કારણ એ હતું કે ભવિષ્યમાં તેઓ દલિતોનું શોષણ કરતા હતા તે પણ ઉઠાવાય તેનો તેમને ડર હતો. સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટે તે સમયે કોઈને કશો જવાબ આપ્યો નહોતો. ગામમાં રાહત કામમાં ઘણા દલિતોનો સમાવેશ હાજરીપત્રકમાં કરાયો હતો પણ વાસ્તવમાં જાટ લોકો જ રાહત કામ કરતા હતા અને પૈસા પણ તેમને જ મળતા હતા.

દલિતોએ પછી જિલ્લા કલેક્ટરનો સંપર્ક સાધ્યો અને કલેક્ટરે તપાસનો આદેશ આપ્યો. તપાસમાં ગેરરીતિઓ જણાઈ અને દલિતોનું અલગ હાજરીપત્રક રાખવાની શરૂઆત થઈ. દુકાળ રાહત કાર્ય ૧૨૦ દિવસ ચાલ્યું અને દલિતોને તેમાં રોજ મળી.

પ્રવૃત્તિઓ

રાહત કામગીરી સાથે નબળાં પરિવારોને જોડવાં

સરકારે ખાસ દુકાળ સંબંધી વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો શરૂ કર્યાં છે. તેમાં અત્યોદય યોજના, અન્નપૂર્ણા યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સમાજના નબળા વર્ગોના લાભાર્થી આ કાર્યક્રમો શરૂ કરાયા છે. સરકારે ગામ સ્તરે રોજગારીના સર્જન માટે દુકાળ રાહત કામોની પણ શરૂઆત કરી હતી. આવી મોટા ભાગની યોજનાઓનો અમલ પંચાયતો મારફતે થાય છે. ઘણી વાર આ યોજનાઓ સમાજના સૌથી નબળા વર્ગો સુધી પહોંચતી

નથી. રાજકીય ઈચ્છાશક્તિનો અભાવ, માહિતીનો અભાવ અને કામ ન મળવા જેવાં કારણો તેને માટે જવાબદાર હોય છે. સામાન્યતયા નબળાં પરિવારોની યાદી પંચાયત મારફતે તૈયાર થતી હોય છે. પરંતુ ઘણી વાર જરૂરિયાતમંદ પરિવારો જ એ યાદીમાં નોંધાયેલાં હોતાં નથી. પંચાયતના સભ્યો અને ગ્રામ સભા નબળા પરિવાર તરીકે કોને ગણવા તેને વિશેનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન ઘણી વાર નહિ ધરાવતા હોવાને લીધે પણ આવું બનતું હોય છે. નબળાઈ કે અક્ષમતા વિશેનું વિશ્લેષણ તેઓ કરી શકતા નથી. અંતે, સરકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના લાભો નબળાં પરિવારોને મળે તે માટેનો પ્રયાસ કરાયો. 'ઉન્નતિ'એ જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓ પસંદ કર્યાં કારણ કે ત્યાં 'ઉન્નતિ'એ અગાઉ કાર્ય કરેલું હતું. આરંભમાં અમે સમાજના અત્યંત નબળા વર્ગોને અન્ન સહાય પૂરી પાડવાનું કામ કર્યું. આ સંદર્ભમાં નબળાં પરિવારોને ઓળખી કાઢવા માટે દરેક ગામમાં બેઠકો યોજવામાં આવી. બંને જિલ્લામાં ૧૦ તાલુકામાં આવાં આશરે ૧૦,૦૦૦ પરિવારોને ઓળખી કઢાયાં. તેમણે કેવી રીતે રોજ મેળવી તેની વિગતો આપતા બે કિસ્સા અહીં આપવામાં આવ્યા છે.

મજૂરોનું શિક્ષણ

વર્ષ દરમિયાન રાજસ્થાનના વિવિધ ભાગોમાં સરકારે મોટી સંખ્યામાં રાહત કામોની શરૂઆત કરી હતી. પરંતુ આ કામોના અમલમાં ઘણી ખામીઓ રહી જવા પામી હતી. ઘણી વાર જરૂરિયાતવાળા લોકો ગામની આંતરિક સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે રોજગારી મેળવી શક્યા નહોતા. વળી, એવા પણ દાખલા ઉપસ્થિત થયા હતા કે એક વ્યક્તિ કામ કરતી હોય પણ વેતન બીજાને ચૂકવાતું હોય. આવી ગેરરીતિઓ દૂર કરવા માટે મે માસ દરમિયાન અમે નક્કી કર્યું કે રાહત કામના સ્થળે જ કામ કરતા મજૂરોને માહિતી આપવા માટેની ઝુંબેશ ચલાવવી. તા. ૩-૫-૨૦૦૨ના રોજ પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ૩૦ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની એક કાર્યશાળા અમે યોજી અને આવી ઝુંબેશ શરૂ કરવાનું અમે આયોજન કર્યું. લગભગ દોઢ માસના ગાળા દરમિયાન આશરે ૧૭૦૦ મજૂરોને તેમના અધિકારો વિશે તેમ જ લઘુત્તમ વેતન, કામના સ્થળે જરૂરી સવલતો વગેરે વિશે શિક્ષણ અપાયું. આ કાર્યશાળામાં સ્થાનિક સ્તરની એક કાર્યલક્ષી યોજના પણ ઘડાઈ. સ્થાનિક સ્તરે હિમાયતને લીધે અમે નબળાં પરિવારો માટે લગભગ ૩૦,૦૦૦ માનવદિનની રોજગારી ઊભી કરી શક્યા.

બાડમેર જિલ્લામાં જળ સલામતી કાર્યક્રમ

સત્તાવાર વર્તુળો પાણીની તીવ્ર અછતની આગાહી અગાઉથી

કરતા હોય છે. રાજસ્થાનમાં લગભગ તમામ તળાવો, કૂવા વગેરે સુકાઈ ગયાં હતાં. કટોકટીના આ કાળ દરમ્યાન અંતરિયાળ ગામોમાં તેથી પાણીની ભારે અછત ઊભી થઈ હતી. વર્તમાન દુકાળ તેથી ભયાનકતાની દૃષ્ટિએ ભારે હતો. બાડમેર જિલ્લાના બૈતુ, સિંદરી અને બાલોતરા તાલુકાનાં નવ ગામોમાં બે વર્ષમાં પાણીની સલામતી ઊભી થાય તેવો કાર્યક્રમ હાથ ધરાયો. આ કાર્યક્રમ હેઠળ નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી:

૧. ટાંકા જેવી પાણીના સંગ્રહની પરંપરાગત પદ્ધતિઓ પુનર્જીવિત કરાઈ. તેમનું સમારકામ હાથ ધરાયું. આ કામ પરિવારના ધોરણે અને સમુદાયના ધોરણે બંને સ્તરે કરાયું.
૨. નવા ટાંકાનું બાંધકામ પણ એ રીતે બંને સ્તરે હાથ ધરાયું.
૩. ધરની છત પર પડતા વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરાઈ.
૪. સમુદાય સ્તરે 'દિગ્ગી' જેવાં બાંધકામો પાણીના સંગ્રહ માટે હાથ ધરાયાં.
૫. સમુદાય સ્તરે 'નાદી' જેવાં બાંધકામો પણ પાણીના સંગ્રહ માટે હાથ ધરાયાં.

આ કામો આગામી બે વર્ષના ગાળા દરમ્યાન પૂરાં કરાશે. બે વર્ષ પછી પાણીની માથાદીઠ વપરાશ કેટલી હશે તેને ધ્યાનમાં લઈને આ કાર્યક્રમ તૈયાર કરાયો. આ કાર્યક્રમમાં અમે પરંપરાગત જ્ઞાન અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'નાદી' અને 'ટાંકા' એ પરંપરાગત પદ્ધતિઓ છે અને 'દિગ્ગી' તથા છત પરના વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ એ નવતર પદ્ધતિઓ છે. એ બંનેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

જોધપુર જિલ્લાના શેરગઢ તાલુકામાં અન્ન સહાય

રાજસ્થાનના રણ વિસ્તારમાં શેરગઢ તાલુકો આવેલો છે. તા. પ-

પૃષ્ઠ ૧૭૦નું શોષ

- બાળ સંભાળનો સમાવેશ થવો જોઈએ. તેને શિક્ષણ નીતિનો ભાગ ગણવો જોઈએ.
૪. બાળ સંભાળ કાર્યકરની મહત્વની ભૂમિકાને પિછાણવી જોઈએ અને એ રીતે તેમને વળતર આપવું જોઈએ. બાળ સંભાળ માટેની સવલતો પૂરતા પ્રમાણમાં વિકસાવવી જોઈએ.
  ૫. એક સ્વાયત્ત બાળ સંભાળ ભંડોળની રચના કરવી. તેમાંથી તમામ મહિલા કામદારો માટે બાળ સંભાળની સવલતો પૂરી પડાય. આવું ભંડોળ કેન્દ્ર સ્તરે નહિ, પણ દરેક રાજ્યમાં રચાય.

૧૦-૨૦૦૨ના રોજ સરકારના રાહત ખાતાએ જે હુકમ જારી કર્યો હતો તેમાં શેરગઢને સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત તાલુકાઓમાં એવી આઠ ગ્રામ પંચાયતોમાં ૧૦૦ નબળાં પરિવારો ઓળખી કઢાયાં. તેઓ રોજનું એક ટંકનું ભોજન પણ પામી શકતાં નહોતાં. તેમને મે-૨૦૦૩થી ઓગસ્ટ-૨૦૦૩ સુધી અન્ન પૂરું પાડવામાં આવ્યું. તેમને દરેકને ૪૫ કિલોગ્રામ બાજરી, ૩.૫ કિલોગ્રામ મગ, બે કિલોગ્રામ તેલ અને રૂ. ૩૬૦ રોકડા આપવામાં આવ્યા. એ ઉપરાંત, વરસાદ પછી તેમને સારી ગુણવત્તાવાળું બિયારણ પણ વાવણી માટે પૂરું પાડવામાં આવ્યું.

ઉપસંહાર

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળ વારંવાર આવે છે. દુકાળનો સામનો કરવા માટે લાંબા ગાળાની વ્યૂહરચનાની જરૂર છે. તે સ્થાનિક સંસ્થાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, પંચાયતો, સમુદાય અને સરકાર સૌએ ભેગા મળીને ગોઠવવાની છે. જો અગાઉથી યોગ્ય રીતે તૈયારી ના થઈ હોય તો તાકીદના સંજોગોમાં તે અસરકારક રીતે કામ આપે એવી અપેક્ષા રાખી ના શકાય.

સામાન્ય વર્ષો દરમ્યાન પણ સમગ્ર વર્ષમાં દુકાળનો સામનો કરવા માટે તૈયારી થતી રહેવી જોઈએ. આ વર્ષોનો અનુભવ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે વિવિધ સરકારી કાર્યક્રમો સાથે નબળાં પરિવારોને જોડવાનું અમારું કામ ઘણું અસરકારક બન્યું છે અને સમુદાય તેમાંથી ઘણું બધું શીખ્યો છે. જો સમુદાયની શક્તિને યોગ્ય રીતે વાળવામાં આવે તો અછતના સમયમાં કામનું આયોજન યોગ્ય રીતે થઈ શકે છે. અમારો અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે વિવિધ પ્રશ્નો વિશે સ્થાનિક સ્તરે હિમાયત કરવાથી લોકો એક થઈને કામ કરે છે. તેમનો આત્મવિશ્વાસ પણ વધે છે. અને તેથી તેઓ તેમના પાયાના અધિકારો વિશે ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી શકે છે.

૬. વિભિન્ન જૂથોની જરૂરિયાતો માટે વિવિધ પ્રકારની વ્યૂહરચનાની જરૂર રહે છે. કોઈ કેન્દ્રીય રીતે નિયંત્રિત બાળ સંભાળ યોજના કે કાર્યક્રમ વિવિધ સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપી શકે નહિ.
૭. બાળ મજૂરી રોકવાનો એકમાત્ર રસ્તો બાળકોને શાળામાં યોગ્ય સ્થાન મળે તે છે. તે માટેનું પ્રથમ પગલું તમામ બાળકોને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાય તે છે.
૮. બાળ મજૂરી (નિયમન અને પ્રતિબંધ) ધારા-૧૯૮૬ને સ્થાને નવો ધારો લાવવો કારણ કે આ ધારો તમામ વ્યવસાયો અને પ્રક્રિયાઓને આવરી લેતો નથી.

જંગલની જમીનના અધિકાર વિશે આદિવાસીઓના પ્રશ્નો

ગુજરાતમાં છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી આદિવાસીઓની જંગલની જમીનના પ્રશ્ને સરકાર અને આદિવાસીઓ વચ્ચે વિવાદ પ્રવર્તી રહ્યો છે. આદિવાસીઓ તેમના જમીનના અધિકારો વિશે લાંબા સમયથી લડત આપી રહ્યા છે. **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા લખાયેલા આ લેખમાં આ સમગ્ર પ્રશ્નની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને આદિવાસીઓની માગણીઓની રજૂઆત કરાઈ છે.

પૂર્વભૂમિકા

છેલ્લાં આઠ વર્ષથી ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત એક કેસની સુનાવણી કરી રહી છે. તામિલનાડુના ગુડાલુર ખાતેની એક મિલકતના માલિકે જાહેર હિતની જે એક અરજી કરી હતી તેનો આ કેસ છે. આ કેસની વિગત એવી છે કે જંગલમાંથી ગેરકાયદે લાકડું કપાતું હતું અને આ જંગલ અરજદારના પૂર્વજોની પેઢીઓએ ઉછેર્યું હતું. જંગલ પછીથી સરકારની માલિકીનું થઈ ગયું હતું. સર્વોચ્ચ અદાલતે દેશના તમામ ભાગોને આ અરજી લાગુ પાડી અને 'જંગલ'નો અર્થ શબ્દકોશમાં જે આપ્યો છે તે મુજબનો કર્યો. તેની માલિકી કોની છે એ બાબત તેણે ધ્યાનમાં લીધી નહિ. તેણે તો સરકારી દસ્તાવેજોમાં જેને 'જંગલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનું રક્ષણ થાય છે કે નહિ તે જ બાબત ધ્યાનમાં લીધી. વિચિત્રતા તો એ છે કે આ જાહેર હિતની અરજી જે અમલદારશાહી સામે કરવામાં આવી હતી એ જ અમલદારશાહીના હાથમાં જંગલો વિશેની સત્તા કેન્દ્રિત થાય તેવું આ વલણ હતું. એની વનવાસીઓ ઉપર ગંભીર અસર થઈ છે, જંગલની જમીન પરના તેમના કાનૂની અધિકારો પર ગંભીર અસર થઈ છે અને જે વનવાસીઓનો જીવનનિર્વાહ જ વન સંસાધનો પર નિર્ભર છે તેમને વિપરીત અસર થઈ છે. આ અરજીની સાથે જ બીજી ૮૦૦ જેટલી અરજીઓ તેને સંમિલિત સ્વરૂપમાં સર્વોચ્ચ અદાલતમાં કરવામાં આવી છે અને તે અરજીઓ ઈશાન ભારત, આંદામાન-નિકોબાર ટાપુઓ અને મધ્ય પ્રદેશ સુધીના વિસ્તારોમાંથી થઈ છે.

સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૩માં ગાંધીનગર ખાતે દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓએ એક રેલી યોજીને આ પ્રશ્નો વિશે ગુજરાત સરકારનું ધ્યાન દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આવા પ્રયાસો ઘણી વાર જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા કરાયા છે પણ તેને

વિશેની વાત સરકારના બહેરા કાને અથડાઈ છે. જંગલની જમીનના અધિકાર વિશેનો આ મુદ્દો વન સંરક્ષણ અને પર્યાવરણની જાળવણી સાથે ઉકેલાય તે અગત્યનું છે એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. દક્ષિણ ગુજરાતના કેટલાક જિલ્લાના આદિવાસીઓએ રેલી કાઢીને પોતાના અધિકારો વિશે પોતે જાગૃત છે તે પણ સાબિત કર્યું છે.

વિવાદના મુદ્દાઓ

જંગલ અને દબાણની વ્યાખ્યા

અદાલત એવી ધારણા સાથે આગળ વધે છે કે તમામ જમીનો રાજ્યની માલકીના જંગલ તરીકે નોંધાયેલી છે અને સરકારી દસ્તાવેજોમાં જે જંગલ છે તે 'ડીમ્ડ ફોરેસ્ટ' છે. તેમાં બિન-વર્ગીકૃત જંગલોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતીય વન ધારામાં આવા કોઈ શબ્દનો ઉલ્લેખ જ નથી. અથવા ભારતીય વન સર્વેક્ષણ હેઠળ વન વિસ્તાર અંગેના જે અંદાજો મૂકવામાં આવે છે તેમનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ અંદાજો ઉપગ્રહની છબીઓ દ્વારા મુકાતા હોય છે. આ વન વિસ્તારોનું રક્ષણ જરૂરી છે અને સરકારના વન વિભાગો કે નિગમો દ્વારા જ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની યોજનાઓ અનુસાર તેનું સંચાલન થવું જોઈએ એમ માનવામાં આવે છે. આ અભિગમમાં જે અંતર્વિરોધો છે તે આપોઆપ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ભારતીય વન સર્વેક્ષણમાં તમામ સપાટ જમીનનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે જે પૂર્વ અને ઈશાન રાજ્યોમાં છે અને તેમાં ફરતી ખેતી થાય છે. વન વિસ્તારના અંદાજોમાં તેમનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરિણામે એ તમામ જમીનોને અદાલતના ચુકાદાના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવાય છે.

જમીનના ઉપયોગનું આ તદ્દન ભૂલભરેલું ચિત્ર છે. કારણ એ છે કે આ જમીનો જંગલ છે જ નહિ, એ તો ખેતીની જમીનો છે. અલબત્ત, એ ખેતી ફરતી ખેતી છે, સ્થાયી ખેતી નથી. આ સામુદાયિક તબદીલ જમીનના સંચાલન ઉપરનો અંકુશ ઈશાન ભારતમાં વન ખાતાને તબદીલ કરાયો છે. તે બંધારણની છઠ્ઠી અનુસચિમાં એ પ્રદેશોના દેશજ સમુદાયોને જે અધિકારો અપાયા છે તેનો જ ભંગ કરે છે. અન્ય રાજ્યોમાં ફરતી ખેતીની જમીનોને અનામત જંગલ જાહેર કરવામાં આવી છે અથવા આરક્ષિત વન જાહેર કરાઈ છે. અને ઘણી વાર તેને પરિણામે

મૂળ ખેડૂતોને દબાણ કરનારા ગણવામાં આવે છે. બીજાં ઘણાં રાજ્યોમાં ગામની ગૌચર જમીનો, સામુદાયિક વનો, કુદરતી ઘાસની જમીનો, ચરાણ જમીનોને જાહેરનામાં બહાર પાડીને રાજ્યની માલિકીનાં વનો તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યાં છે.

દેશભરમાં અનેક સ્થળોએ જુદા જુદા સમયે સરકારે આદિવાસી લોકોને જમીન પટ્ટા તરીકે આપી છે અથવા ભાડાપટે આપી છે. પરંતુ, આ જમીનના દરજ્જા વિશે મહેસૂલ ખાતા અને વન ખાતા વચ્ચે ઘણી વાર વિવાદ પ્રવર્તે છે. ઘણી વાર આ જમીનોના માલિક સરકારનાં વિવિધ ખાતાં બન્યાં છે અને એ જમીન ખેડનારને તેને વિશે નથી માહિતી અપાઈ કે નથી તેની સાથે કોઈ ચર્ચા કરાઈ. વન ખાતું આવા ઘણા લોકોને દબાણ કરનારા ગણે છે. વનમાં રહેનારા લોકોને અને આવી જમીન ખેડનારાને દબાણ કરનારા તરીકે ઓળખવામાં આવે એ તો અન્યાય જ ગણાય. એનું કારણ એ પણ છે કે વન સંરક્ષણ ધારા-૧૯૮૦ અગાઉ તેઓ પ્રથમ ગુના અહેવાલ નોંધાવી શક્યા નથી.

વાસ્તાવમાં, વન ખાતું એ દેશનો સૌથી મોટો જમીનદાર છે. તે દેશની લગભગ ૨૨ ટકા જમીનનું માલિક છે. સામાન્યતયા એમ માનવામાં આવે છે કે જંગલની જમીનનો ઘણો ભાગ દબાણ હેઠળ છે અને તેના અન્ય ઉપયોગો પણ થઈ રહ્યા છે. પરંતુ સત્ય એ છે કે ૧૯૫૧માં ૪૧૦ લાખ હેક્ટર જમીન જંગલ જમીન હતી કે જેના પર વન ખાતાનો અંકુશ હતો અને ૧૯૮૮માં તે પ્રમાણ ૬૭૦ લાખ હેક્ટર થયું છે. આમ, વધુ ૨૬૦ લાખ હેક્ટર જમીન પર વન ખાતાનો અંકુશ આવ્યો છે. આ જ ગાળા દરમ્યાન ખેતી હેઠળની જમીનમાં ૨૪૭ લાખ હેક્ટરનો જ વધારો થયો છે. આ બંને પ્રકારની જમીનનું પ્રમાણ ભૂમિહીન, નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો તથા પશુપાલકોને જીવનનિર્વાહનો ટેકો આપતી સામુદાયિક જમીનના ભોગે વધ્યું છે.

આદિવાસીઓના અધિકારો, જીવનનિર્વાહ અને શાસન

ભારતનું બંધારણ આદિવાસીઓને તેમનાં સંસાધનો પરના તેમના પરંપરાગત અધિકારો સામે રક્ષણ પૂરું પાડે છે. ઉપરાંત, તે તેમની સ્વશાસનની સંસ્થાઓને પણ રક્ષણ આપે છે. ખાસ કરીને, બંધારણની અનુસૂચિ-૫ અને અનુસૂચિ-૬ના વિસ્તારો માટે આ રક્ષણ પૂરું પડાયું છે. વળી, આ જોગવાઈઓના અમલની જવાબદારી વિશેષ બંધારણીય સત્તામંડળોને સોંપાઈ છે. તેમના પર ભારતના રાષ્ટ્રપતિ સીધી જ દેખરેખ રાખે છે. ૧૯૮૮માં જે રાષ્ટ્રીય વન નીતિ ઘડાઈ તેમાં ‘આદિવાસીઓ અને વનો’ વિશે એક અલગ વિભાગ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવાયું છે કે, “આદિવાસીઓ અને વનો વચ્ચેના પ્રાકૃતિક નાળ સંબંધને જોતાં વન સંચાલન માટે જવાબદાર વન વિકાસ નિગમો સહિતની તમામ સંસ્થાઓનું મુખ્ય કાર્ય વનોના રક્ષણ, પુનર્સર્જન અને વિકાસમાં આદિવાસીઓને ગાઢ રીતે જોડવાનું તેમ જ વનમાં અને વનની આસપાસ રહેતા લોકોને લાભદાયી રોજી પૂરી પાડવાનું છે.” અધિકારો અને રાહતો વિશેના વિભાગમાં આદિવાસીઓના અધિકારોના સંપૂર્ણ રક્ષણ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે. ભારત સરકારે જૈવ વૈવિધ્ય વિશેના આંતરરાષ્ટ્રીય ઠરાવ ઉપર પણ સહી કરેલી છે અને તે હેઠળ પણ આદિવાસી સમુદાયોના અધિકારો અને દેશજ જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવું આવશ્યક છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતે વનો અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ ગણીને વનો વિશેની તેની દૃષ્ટિમાંથી આ બધી જ બાબતોને દૂર કરી નાખી છે. ૭૩મા બંધારણ સુધારાએ એક તરફ વિકેન્દ્રીકરણ માટેનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે તો બીજી તરફ સર્વોચ્ચ અદાલતનો ચુકાદો દેશને અને આદિવાસીઓને તદ્દન ઊંધી દિશામાં લઈ જાય છે. ૧૯૮૬માં આદિવાસી વિસ્તારોને માટે પંચાયતની વ્યવસ્થા અંગે જે કાયદો ઘડાયો તેને અંગેની છે. તે ગ્રામ સભાને સામુદાયિક સંસાધનોનું સંચાલન કરવાની સત્તા પરંપરાઓ અને રિવાજો સાથે આપે છે ત્યારે અદાલતના હુકમો કેટલા વાજબી છે?

ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ અને જંગલો

ગુજરાતની ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મોટા ભાગની વસ્તી રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી છે. ઉત્તરમાં બનાસકાંઠા જિલ્લાથી માંડીને દક્ષિણમાં ડાંગ જિલ્લા સુધી તે વિસ્તરેલી છે. આ સમગ્ર પૂર્વીય ભાગ આદિવાસી પટ્ટા તરીકે ઓળખાય છે. તે મોટા ભાગે ડુંગરાળ અને જંગલથી છવાયેલો છે. આ પૂર્વ ભાગમાં ૧૧ જિલ્લાઓ અને ૩૩ તાલુકા આવેલા છે કે જેમાં બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, પંચમહાલ, દાહોદ, વડોદરા, ભરૂચ, નર્મદા, સુરત,

નવસારી, વલસાડ અને ડાંગ મુખ્યત્વે છે. આ ઉપરાંત જૂનાગઢ, કચ્છ, સુરેન્દ્રનગર અને અન્ય જિલ્લાઓમાં પણ છૂટીછવાયી આદિવાસી વસ્તી આવેલી છે. સુરત જિલ્લામાં કુલ વસ્તી ૨૨,૯૭,૯૮૦ની છે. તેમાં આદિવાસી વસ્તી ૧૨,૨૫,૦૮૦ છે. તે રાજ્યની કુલ આદિવાસી વસ્તીની ૧૯.૮૮ ટકા છે અને જિલ્લાની કુલ વસ્તીના ૩૬.૦૫ ટકા છે. સુરત જિલ્લાનાં કુલ ૧૧૮૫ વસવાટી ગામોમાંથી આદિવાસીઓ ૧૧૮૧ ગામોમાં રહે છે. પરંતુ ૮૯૯ ગામોમાં આદિવાસી વસ્તીની ટકાવારી ૫૧ ટકા કરતાં વધુ છે.

કોષ નં. ૧				
ભારત અને ગુજરાતનો જંગલ વિસ્તાર (૧૯૯૧)				
ભારત				
અ.નં.	જંગલ અંગેની માહિતી	હેકટર (દસ લાખ)	ટકા	
૧.	ઘનિષ્ઠ જંગલ	૩૭.૭૪	૧૧.૪૮	
૨.	ખુલ્લું જંગલ	૨૫.૫૦	૭.૭૬	
૩.	છવાયેલું જંગલ	૦.૪૯	૦.૧૫	
કુલ		૬૩.૭૩	૧૯.૩૯	
ગુજરાત				
ક્રમ	જંગલ અંગેની વિગત	ચો.કિમી.	ટકા	
૧.	અનામત જંગલ	૧૨,૬૯૭.૬૧	૭૧	
૨.	આરક્ષિત જંગલ	૧૧૦૫.૩૯	૫	
૩.	ખુલ્લું જંગલ	૫૭૩૨.૧૪	૨૪	
કુલ		૧૯૫૩૫	૧૦૦	

મૂળભૂત પ્રશ્નો

‘આદિવાસી મહાસભા ગુજરાત’ દ્વારા ગુજરાતના રાજ્યપાલને તા. ૧૯-૯-૨૦૦૩ના રોજ એક આવેદનપત્ર સુપરત કરાયું છે. આ આવેદનપત્રમાં જણાવાયું છે કે જંગલને ‘આરક્ષિત અને અનામત જાહેર કરતાં પહેલાં જંગલની જમીન પર રહેનારા અને જંગલમાં ખેતી કરનારા આદિવાસીઓને તેમના જંગલ માટેના હક અને અધિકારો માટેની રજૂઆત કરવા માટે કોઈ જ તક આપી નથી.’ આદિવાસીઓને તેથી ઘૂસણખોર અને અતિક્રમણ કે દબાણ કરનારા તરીકે ગણવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં, આદિવાસીઓને લીધે પર્યાવરણ કે જંગલને કોઈ નુકસાન થતું નથી કારણ કે આદિવાસીઓનું સંપૂર્ણ સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવન

જંગલના આધારે અને જંગલની સમતુલા પર જ આધારિત છે અને તેઓ પરસ્પર પૂરક બની રહ્યા છે. આદિવાસીઓ જંગલ વિસ્તારમાં અતિક્રમણ કરે છે તેથી તેમને હટાવવા જોઈએ એમ માનવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં નીચેના કેટલાક મુદ્દા ઉપસ્થિત થાય છે:

૧. આદિવાસીઓ પર વન વિસ્તારમાં અતિક્રમણનો આરોપ મૂકીને તેમની પાસેથી જીવન જીવવાનો અધિકાર જ ઝૂંટવી લેવામાં આવે છે.
૨. ૧૯૮૮માં કેન્દ્ર સરકારે રાષ્ટ્રીય વન નીતિ જાહેર કરી હતી. કહેવાતા અતિક્રમણને હટાવવા માટેનો નિર્ણય વન નીતિની પણ વિરોધમાં છે. એનું કારણ એ છે કે આ રાષ્ટ્રીય વન નીતિ આદિવાસીઓના જંગલ પરના પરંપરાગત અધિકારોને માન્ય રાખે છે.
૩. અતિક્રમણ હટાવવાનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ અદાલતના એક ચુકાદાના સંદર્ભમાં ગુજરાત સરકારે લીધેલો છે. આ ચુકાદો ૧૯૯૬માં મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિરુદ્ધ પ્રદીપ પ્રભુ કેસમાં આવેલો છે. આ ચુકાદામાં પણ મહારાષ્ટ્રના આદિવાસીઓને સાબિતીઓ રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવી હતી. પણ આવી તક ગુજરાત સરકાર આદિવાસીઓને આપતી નથી.
૪. અતિક્રમણ દૂર કરવાનો જે નિર્ણય ગુજરાત સરકારે લીધેલો છે તે ૧૯૯૦ના કેન્દ્રના વન મંત્રાલયના એક પરિપત્રના વિરોધમાં પણ છે. આ પરિપત્રમાં તો સ્પષ્ટપણે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે જંગલની જમીન પરના અતિક્રમણના સંદર્ભમાં માત્ર કાગળિયાંના જ પુરાવા ધ્યાનમાં લેવા નહિ અને આદિવાસીઓને અન્ય પ્રકારના પુરાવાઓ રજૂ કરવાની તક આપવી જોઈએ. પણ ગુજરાત સરકાર તે તક આપતી નથી.

આદિવાસીઓની માગણીઓ

ગુજરાતના રાજ્યપાલને સુપરત કરાયેલા આવેદનપત્રમાં ‘આદિવાસી મહાસભા ગુજરાત’ દ્વારા જે માગણીઓ રજૂ કરાઈ છે તે નીચે મુજબ છે:

૧. આઈજીએફનો તા. ૩-૫-૨૦૦૨નો પરિપત્ર પાછો ખેંચવો અને જુલાઈ-૨૦૦૨ની કેન્દ્રીય સમિતિની ભલામણોનો અમલ ન કરવો.
૨. જંગલ સાચવતા આદિવાસીઓ જંગલમાં દબાણ કે અતિક્રમણ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ. તેથી તેમને માટે એ શબ્દનો ઉપયોગ ના થવો જોઈએ. એ શબ્દ આદિવાસીઓ માટે અપમાન સમાન છે.

કોઠા નં. ૨
ગુજરાતમાં આદિવાસી વસ્તી ધરાવતા જિલ્લાઓ (૧૯૯૧)

અ.નં.	જિલ્લાનું નામ	કુલ વસ્તી	આદિવાસી વસ્તી	ટકા
૧	બનાસકાંઠા	૨૧,૬૨,૫૭૮	૧,૪૯,૪૦૬	૬.૯૧
૨	સાબરકાંઠા	૧૭,૬૧,૦૮૬	૩,૨૪,૧૯૯	૧૮.૪૧
૩	પંચમહાલ, દાહોદ	૨૯,૫૬,૪૫૬	૧૩,૯૫,૦૫૦	૪૭.૧૯
૪	વડોદરા	૩૦,૮૯,૬૧૦	૮.૨૧.૬૯૭	૨૬.૬૦
૫	ભરૂચ, નર્મદા	૧૫,૪૬,૧૪૫	૭,૦૩,૯૫૬	૪૫.૫૩
૬	સુરત	૩૩,૯૭,૯૦૦	૧૨,૨૫,૦૮૬	૩૬.૦૫
૭	વલસાડ, નવસારી	૨૧,૭૩,૬૭૨	૧૧,૮૧,૪૦૪	૫૪.૩૫
૮	ડાંગ	૧,૪૪,૦૯૧	૧,૩૫,૩૮૬	૯૩.૯૬
કુલ	૧૧ જિલ્લા	૧,૭૨,૩૧,૫૩૮	૫૯,૩૬,૧૮૪	

કોઠા નં. ૩
સુરત જિલ્લાની જંગલ અંગેની વિગત (૧૯૯૧)

અ.નં.	તાલુકાનું નામ	જંગલ જમીન (હેક્ટર)	તાલુકાનાં કુલ ગામો	કુલ કુટુંબો
૧	ઉમરપાડા, માંગરોળ	૨૮,૧૪૨	૧૫૨	૩૮,૧૧૯
૨	માંડવી	૧૯,૨૨૩	૧૪૮	૩૧,૩૩૦
૩	વ્યારા	૨૨,૨૭૫	૧૫૦	૩૬,૩૧૧
૪	સોનગઢ	૫૧,૭૨૨	૧૭૭	૨૮,૧૯૮
૫	ઉચ્છલ	૧૭,૭૬૫	૬૮	૧૩,૧૩૬
૬	નિઝર	૪૯	૮૭	૧૭,૧૩૯
કુલ	૬	૧,૩૯,૧૭૬	૭૮૨	૧,૬૪,૨૩૩

૩. ૧૯૮૦ પહેલાં જંગલની જમીન ખેડનારા આદિવાસીઓને જમીન કાયમી ધોરણે આપવા માટે મહારાષ્ટ્ર સરકારે ૧૦-૧૦-૨૦૦૨ના રોજ એક ઠરાવ જારી કર્યો હતો. તેને આધારે ગામમાં એક સમિતિની રચના થાય. તે સમિતિમાં મહેસૂલી અધિકારીઓ, વન ખાતાના અધિકારીઓ ઉપરાંત ગામના સરપંચ, ઉપસરપંચ, પોલિસ પટેલ ઉપરાંત સામાજિક અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો હોય. આ સમિતિ માત્ર કાગળિયાંને જ પુરાવા ના ગણે પણ આદિવાસીનો જમીનના હાલના કબજાનો પુરાવો અને અન્ય પ્રકારના પુરાવા પણ સ્વીકારે. તેમાં ગામની વડીલ વ્યક્તિની જુબાની, મતદાર યાદીમાં નામ, ગામના પંચોના પુરાવા વગેરેનો પુરાવા તરીકે સમાવેશ થાય. જમીન કાયમી કરવાનો નિર્ણય કરતી વખતે

રાજ્ય સરકારે શંકાનો પૂરો લાભ આદિવાસીઓને મળવો જોઈએ.

૪. સનદ આપેલ આદિવાસીઓના કબજા હેઠળની જમીન આદિવાસીઓને માપણી કરીને નામ ઉપર કરી આપવી જોઈએ.

૫. સનદવાળા ખેડૂતોને જમીન ખેડવા દેવાતી નથી. આવો અત્યાચાર બંધ થવો જોઈએ અને તેમને અત્યાર સુધીનું નુકસાનીનું વળતર અપાવું જોઈએ.

૬. સનદ આપતી વખતે મળવાપાત્ર જમીન કરતાં ઓછી જમીન અપાઈ છે. તેની તપાસ કરી યોગ્ય ન્યાય અપાવો જોઈએ.

જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬

સાંપ્રત પ્રવાહ

દિલ્લીમાં 'પરિવર્તન'ની ઝુંબેશ

'પરિવર્તન' દિલ્લીમાં માહિતીના અધિકારના ક્ષેત્રે કામ કરનારું સંગઠન છે. તે હમણાં જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (પબ્લિક ડિસ્ટ્રિબ્યુશન સીસ્ટમ - પીડીએસ)ની હેઠળ ચાલતી રેશનિંગની દુકાનોના માલિકો અને દિલ્લી વહીવટી તંત્ર સાથે ઘર્ષણમાં ઊતર્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે તે આ વ્યવસ્થામાં પારદર્શિતા ઈચ્છે છે. પૂર્વ દિલ્લીમાં સુંદરનગરી ખાતે માહિતી મેળવવાનું સંસ્થાએ નક્કી કર્યું. રેશનિંગની દુકાનોનું સામાજિક અન્વેષણ કરવાનો અને દુકાનદારોની ભ્રષ્ટ રીતરસમોને ખુલ્લી પાડવાનો તેનો ઈરાદો હતો.

એક અખતરા તરીકે એક નિરાધાર વિધવા બહેન ત્રિવેણીએ એક અરજી કરી. તેમને સતત રેશનિંગની દુકાનેથી અનાજ આપવાનો ઈન્કાર કરાતો હતો. દસ્તાવેજો તો એમ બતાવતા હતા કે ત્રિવેણીને તેના જથ્થાનું બધું જ અનાજ અપાતું હતું. કેશમેમો પર તેમના અંગૂઠાની છાપ પણ હતી. આવા બીજા ઘણા કિસ્સા શોધી કાઢવા માટે 'પરિવર્તન' દ્વારા એ દુકાનના તમામ દસ્તાવેજો જોવાનું નક્કી થયું. ત્રિવેણી તો ભણેલાં હતાં અને તેઓ કદી પણ અંગૂઠાની નિશાની આપતાં નહોતાં. આથી અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા વિભાગ ચોંકી ગયો. તેણે સંસ્થાને એમ કહ્યું કે રેશનિંગની દુકાનોના દસ્તાવેજો જાહેર નહિ કરાય કારણ કે તે ખાનગી દસ્તાવેજો છે.

આ રીતે માહિતી આપવાનો ઈન્કાર કરવો એ જ સર્વોચ્ચ અદાલતના ઓક્ટોબર-૨૦૦૧ના આદેશોની વિરુદ્ધ હતું. 'પરિવર્તન' અટકવું નહિ અને તેણે વિભાગ સાથે લાંબી લડત આદરી. દુકાનદારોએ તે સમયે સંસ્થાના કાર્યકરોને ખૂબ ધમકીઓ પણ આપી હતી. ઘણા લાંબા સમય પછી વહીવટી તંત્ર એ માહિતી આપવા માટે સંમત થયું. આ દસ્તાવેજો હજુ તો મેળવાઈ રહ્યા હતા ત્યારે ૧૭ દુકાનદારોએ દિલ્લીની વડી અદાલતમાં જઈને 'પરિવર્તન' ની આ કાર્યવાહી સામે મનાઈ હુકમ મેળવ્યો. આ મનાઈ હુકમ 'પરિવર્તન' સામે હતો અને દિલ્લીના નાગરિકો સામે નહોતો. તેથી દિલ્લીના લોકોને આ ઝુંબેશમાં જોતરવાનું નક્કી કરાયું. તા. ૨૯-૮-૨૦૦૩ના રોજ લગભગ ૩૦૦ જેટલા દિલ્લીવાસીઓ માહિતી અધિકાર ધારા અન્વયે અરજીઓ કરવા માટે મળ્યા. એ જ દિવસે 'પરિવર્તન', અરુણા રોય અને સંદીપ પાંડે સહિતના લોકોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ દિલ્લીના અન્ન કમિશનરને મળ્યું. તેમણે એમ કહ્યું કે તેઓ કાનૂની સલાહ મુજબ

વર્તશે. એનો અર્થ જ એ હતો કે તેઓ પારદર્શિતા લાવવા માગતા નથી. પરંતુ પરિવર્તન દ્વારા આ ઝુંબેશ ચાલુ જ રખાઈ છે. દરમ્યાન, અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા વિભાગના સહાયક કમિશનરની કચેરીએ દસ્તાવેજો માગવા માટે ગયેલા લોકોને સહાય કરનારા પરિવર્તનના બે કાર્યકરો પાણિની આનંદ અને રાજીવ કુમાર ઉપર સ્થાનિક રેશનિંગની દુકાનોના માલિકો કે તેમના સાથીઓ દ્વારા હુમલો પણ કરાયો હતો. તે અંગે પોલિસ ફરિયાદ પણ કરાઈ છે. એ પછી નંદનગરી પોલિસ સ્ટેશને રેશનિંગની દુકાનોના માલિકોનું ટોળું જમા થયું હતું. અને તેમણે પરિવર્તનના કાર્યકરોને ગંભીર પરિણામોની ધમકી આપી હતી. પરંતુ આવા બનાવો છતાં પણ જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાને સુધારવા માટેની ઝુંબેશ આગળ વધી જ રહી છે. આ વ્યવસ્થામાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચારથી કંટાળીને દિલ્લીના અનેક રહીશોએ દિલ્લી માહિતી અધિકાર ખરડા અન્વયે રેશનિંગની દુકાનોના દસ્તાવેજો માટે માગણી કરી છે. આ માટે લગભગ ૧૫૦ જેટલી અરજીઓ લોકો દ્વારા કરાઈ છે. 'પરિવર્તન' અને અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા આ અંગે એક બેઠક પણ તા. ૨૯-૮-૨૦૦૩ના રોજ યોજાઈ હતી અને તેમાં ૩૦૦ જેટલાં રહીશો હાજર રહ્યા હતા.

અન્ન સલામતી અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતનો હુકમ

પીપલ્સ યુનિયન ફોર રિપબ્લિક લિબર્ટીઝ (પી.યુ.સી.એલ.) દ્વારા ભારત સરકાર અને અન્યો સામે જે જાહેર હિતની અરજી કરાઈ હતી તેના સંદર્ભમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે તા.૨-૫-૨૦૦૩ના રોજ એક હુકમ જારી કર્યો હતો. આ હુકમની સારરૂપ બાબતો આ મુજબ છે:

(૧) રોજગારીનું સર્જન

સર્વોચ્ચ અદાલતે ભારત સરકારને એવો આદેશ આપ્યો કે મે, જુન અને જુલાઈ માસ દરમ્યાન સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના (એસજીઆરવાય) માટે તે અનાજ અને રોકડ રકમ બંને માટે બમણાં સંસાધનો ફાળવે. રાજ્ય સરકાર આ ફાળવણી ઉપાડે અને તે જેમના માટે છે તેમના સુધી તે પહોંચે તેની કાળજી લે.

(૨) અન્ય બાબતો:

- દુકાળ અંગેની નિયમાવલીનું મે, જુન અને જુલાઈ માસ દરમ્યાન ફરજિયાતપણે પાલન કરવામાં આવે. જો અન્ય યોજનાઓમાં વધુ સારાં પગલાં લેવાયાં હોય તો તેમનો જ અમલ કરવો.
- ભારત સરકારે અભિજિત સેન સમિતિના અહેવાલ અંગે તા.૮-૮-૨૦૦૩ સુધીમાં પોતાનો પ્રતિભાવ સ્પષ્ટ કરવો.

- તમામ ગરીબ પરિવારો બી.પી.એલ. હેઠળ આવરી લેવાય તેવી પદ્ધતિ ભારત સરકારે ઊભી કરવી.
- રેશનિંગની દુકાનોના વિકેતાઓના પરવાના રદ કરવા, જો તેઓ (૧) સમયસર દુકાન ખોલે નહિ. (૨) વધુ ભાવ લે. (૩) રેશન કાર્ડ પોતાની પાસે મૂકી રાખે. (૪) બી.પી.એલ. કાર્ડમાં ખોટી નોંધો કરે. (૫) કાળાં બજાર કરે.
- બીપીએલ પરિવારોને હપતામાં અનાજ ખરીદવાની પરવાનદી અપાય.
- આ લોકોને અંત્યોદય કાર્ડ આપવામાં આવે:
  - (૧) વૃદ્ધો, વિકલાંગો, નિરાધાર સ્ત્રી-પુરુષો, સગર્ભ અને સ્તનપાન કરાવતી નિરાધાર સ્ત્રીઓ.
  - (૨) વિધવાઓ અને રોજિંદો ટેકો ન ધરાવતી અન્ય એકાકી મહિલાઓ.
  - (૩) ૬૦ કે તેથી વધુ વયના રોજિંદો ટેકો ન મેળવતા અને જીવનનિર્વાહ માટે ખાતરીબંધ સાધન ન ધરાવતા વૃદ્ધો.
  - (૪) પુખ્ત વયની વિકલાંગ વ્યક્તિ ધરાવતાં અને જીવનનિર્વાહ માટે ખાતરીબંધ સાધન ન ધરાવતાં પરિવારો.
  - (૫) વૃદ્ધત્વ, શારીરિક કે માનસિક તાકાતનો અભાવ, સામાજિક રિવાજો, વિકલાંગની સંભાળની જરૂરિયાત કે અન્ય કારણોને લીધે કોઈ પુખ્ત વયની વ્યક્તિ ઘરની બહાર રોજી મેળવવા માટે જઈ ના શકે તેવું પરિવાર.
  - (૬) પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવતી મહિલાઓ.
- જે રાજ્યોએ મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના અંગેના હુકમનું પાલન કર્યું નથી તેમણે તત્કાળ મધ્યાહ્ન ભોજન સૌથી ગરીબ જિલ્લાને પ્રાધાન્ય આપીને કમ-સે-કમ ૨૫ ટકા જિલ્લામાં પૂરું પાડવું.

દરમ્યાન, સર્વોચ્ચ અદાલતને તેણે નીમેલા કમિશનરો શ્રી એન.સી. સક્સેના અને શ્રી એસ.આર. શંકરન દ્વારા ચોથો અહેવાલ સુપરત કરાવ્યો છે. અગાઉ ત્રીજો અહેવાલ એપ્રિલ-૨૦૦૩માં સુપરત કરાવ્યો હતો. આ અહેવાલ એમ કહે છે કે ભરેલા અન્ન ભંડારોની વચ્ચે પણ ભૂખમરાની સમસ્યા યથાવત્ છે. અને વાસ્તવમાં ભૂખમરામાં ઘટાડો થતો જ નથી. છેલ્લા ૧૫ મહિનાથી દર મહિને ભારત સરકાર ૧૦ લાખ ટન અનાજની નિકાસ કરે છે. પણ દેશમાં ભૂખમરો પ્રવર્તે છે એ હકીકત પણ સર્વોચ્ચ અદાલતના આ કમિશનરોએ તેમાં નોંધી છે. આ અહેવાલમાં અન્નનો અધિકાર, કામનો અધિકાર અને માહિતીનો અધિકાર એ ત્રણેય વચ્ચે સંબંધ હોવાની બાબત પર ભાર મુકાયો છે. આ અહેવાલમાં કેટલાંક સૂચનો પણ કરાયાં છે. તેમાં જાહેર રોજગારીના કાર્યક્રમોમાં માણસને ખસેડીને યંત્ર કામ કરે એવાં યંત્રોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરાઈ છે. ઉપરાંત, દેશના ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ પછાત જિલ્લાઓમાં રોજગારી બાંધકામ યોજના દાખલ

કરવાની માગણી કરવામાં આવી છે. અન્નનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે માહિતીનો અધિકાર હોવો જરૂરી છે. પારદર્શિતા અને જવાબદારીના અભાવે અન્ન સલામતીની તમામ યોજનાઓ બદલત રાખી છે. આ અહેવાલમાં એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે અન્ન અને રોજગારીની યોજનાઓ અંગેના તમામ દસ્તાવેજો જાહેર દસ્તાવેજો ગણાય તેવું ભારપૂર્વક અદાલત સરકારને જણાવે. કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ વ્યક્તિને તે પ્રાપ્ત થાય અને જાહેર તપાસ માટે તે ખુલ્લા હોય એ જરૂરી છે એમ પણ અદાલત ઠરાવે એવી માગણી કરાઈ છે. આ ઉપરાંત, દેશભરમાં મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના ઝડપથી વિસ્તારાય, સામાજિક સલામતી પેન્શન હેઠળ મુકાય અને શહેરી ગરીબીની સમસ્યા દૂર કરવા હિંમતભર્યા પગલાં લેવાય તેવી માગણી પણ કરવામાં આવી છે.

જોધપુરમાં તૃતીય દલિત સંમેલન

પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ક્ષેત્રીય સંસ્થાઓના સહયોગથી 'ઉન્નતિ' દ્વારા સંચાલિત 'દલિત અધિકાર અભિયાન' ના અન્વયે ૨૬-૨૭, ઓગસ્ટ, ૨૦૦૩ દરમ્યાન જોધપુરમાં તૃતીય દલિત સંમેલનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાના ૫૫૦ જેટલા દલિત પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. તેમાં ૧૩૨ તો મહિલાઓ હતી. સાત દલિત સંદર્ભ કેન્દ્રના સંચાલનમાં સહયોગી સંસ્થાઓ દ્વારા આ સંમેલનનું આયોજન થયું હતું. આ સંસ્થાઓમાં મરુધર ગંગા સોસાયટી-માણકલાવ, ગ્રામ વિકાસ સેવા સંસ્થા-પીપાડ, જય ભીમ શિક્ષણ સંસ્થા-શેરગઢ, વસુંધરા સેવા સમિતિ-કલ્યાણપુર, આઈડિયા સંસ્થા-બાલોતરા, પ્રયાસ સંસ્થા-સિણધરી તથા લોક કલ્યાણ સંસ્થા-બાયતુનો સમાવેશ થાય છે. સાત દલિત મહિલાઓએ દીપ પ્રજ્જવલિત કરીને સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. સંમેલનની પ્રારંભિક બેઠકમાં 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી અને વર્તમાન પરિસ્થિતિની માહિતી આપવામાં આવી. હાલમાં ૧૫૦ ગામોમાં સ્થાનિક સમિતિઓ અને ૭ તાલુકા સમિતિઓ રચાઈ છે જે સમગ્ર અભિયાનનું સંચાલન કરે છે. આ

સમિતિઓના પ્રયાસોથી ૨૦૦ જેટલાં સાર્વજનિક સ્થળોએ સામાજિક ભેદભાવ દૂર થયો છે. દલિતો પરના અત્યાચારોના ૧૫૦ કિસ્સામાં કાર્યવાહી કરાઈ છે. ૩૦૦૦ વીઘા જેટલી દબાણ હેઠળની જમીન છૂટી કરાવવા માટે પ્રયાસ થયો અને તેમાંથી ૧૦૦૦ વીઘા જમીન છૂટી કરાઈ છે. આ અંગેનો વિસ્તૃત અહેવાલ આ સંમેલનમાં અપાયો.

ચિત્તોડગઢના 'પ્રયાસ સંસ્થાન'ના શ્રી ખેમરાજ ચૌધરીએ પોતાના અનુભવો પણ જણાવ્યા. એક ખાસ બેઠકમાં દલિતોની જમીનો પરના દબાણ વિશે વિશેષ ચર્ચા થઈ. જયપુરના 'દલિત માનવ અધિકાર કેન્દ્ર'ના વકીલ શ્રી પી. એલ. મીમરોઠે આ અંગે સંમેલનમાં માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આ અંગે લડત આપવા માટે સર્વસંમતિ સધાઈ હતી. રાજસ્થાનની 'અકાલ સંઘર્ષ સમિતિ'નાં સુશ્રી કવિતા શ્રીવાસ્તવે પણ દલિત મહિલાઓના વિકાસ માટે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. દેશમાં બળાતકારની ઘટનાઓમાં રાજસ્થાન સૌથી મોખરે છે એમ જણાવીને તેમણે સામાજિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવવા પર ભાર મૂક્યો હતો. આ સંમેલનમાં મહિલા અને બાળ વિકાસ પરિયોજનાના નિયામક પણ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

સંમેલનમાં બીજે દિવસે દલિતોની જમીનો પર દબાણ, દલિત મહિલાઓની સ્થિતિ, સરકારી યોજનાઓનું સંકલન, આંતરિક સામાજિક ભેદભાવ, દલિત વર્ગની ઓળખ, સાર્વજનિક સ્થાનોએ ભેદભાવ અત્યાચાર અને હિમાયત જેવા વિષયો પર વિચાર-વિમર્શ થયો અને કાર્યલક્ષી યોજના ઘડાઈ. એના અમલ માટે ૩૩ સભ્યોની એક સમિતિની રચના કરાઈ અને તેમાં ૧૩ મહિલાઓનો પણ સમાવેશ થયો છે.

જયપુરમાં કામના અધિકાર અંગે ધરણા

રાજસ્થાનની ૭૦ જેટલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું નેટવર્ક એવી 'અકાલ સંઘર્ષ સમિતિ'ના નેજા હેઠળ ૧૬-૮-૨૦૦૩ ના રોજ કામના અધિકાર અને સંબંધિત માગણીઓ માટે જયપુર ખાતે ધરણા યોજવામાં

આવ્યા હતા. તેની મુખ્ય માગણી રોજગાર બાંધધરી ધારો ઘડવાની હતી. જો કે, આ ધરણામાં નીચેના મુદ્દાઓ પણ ઉઠાવાયા હતા:

- (૧) જંગલની જમીનમાંથી આદિવાસીઓનો અલગ પાડવા.
- (૨) આગામી લાગણીના સમય સુધી રાહત કામો ચાલુ રાખવાં.
- (૩) માહિતીના અધિકાર ધારામાં સુધારો કરવો.
- (૪) મતદાર યાદીઓ સુધારવા માટે ન્યાયી અને પારદર્શી કાર્યવાહી.
- (૫) લોકતાંત્રિક વિરોધ માટે ઘટતો અવકાશ.

જાણીતા સામાજિક કર્મશીલ શ્રી અન્ના હજારે તે જ સમયે મુંબઈમાં આમરણ અનશન પર ઊતર્યા હતા. તેમના ટેકામાં ધરણાના પહેલા દિવસે ઘણા લોકોએ ઉપવાસ કર્યો. રાજસ્થાનના મુખ્ય પ્રધાને કેન્દ્ર સરકાર જો મફત અનાજ પૂરું પાડે તો રાજ્યમાં રોજગાર બાંધધરી યોજના અમલમાં મૂકવા માટે તૈયારી બતાવી હતી. રાજસ્થાન વિધાનસભાની બેઠક ૨૧મી ઓગસ્ટે શરૂ થઈ ત્યાં સુધી ધરણા ચાલુ રહ્યા હતા.

પ્રૌઢ શિક્ષણ વિશે પાંચમી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ

બેંગલોરમાં તા. ૩૧મી ૧૧, સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩ દરમ્યાન પ્રૌઢ શિક્ષણ વિશેની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ યોજાઈ ગઈ. ખરેખર તો તે મધ્ય સત્રીય સમીક્ષા બેઠક હતી. ૧૯૯૭માં હેમ્બર્ગમાં પહેલી પરિષદ આ જ વિષય અંગે યોજાઈ તે પછી પ્રૌઢ શિક્ષણ માટેનો ટેકો વાસ્તવમાં ઘટ્યો છે અને તે એક ચિંતાનો વિષય બન્યો છે. 'સૌને માટે શિક્ષણ' અંગે ઈ.સ. ૨૦૦૦માં ડકારમાં જે પરિષદ મળી હતી તેમાં પણ પ્રૌઢ શિક્ષણ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાનો પુનરુચ્ચાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેમાં જે લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તે સિદ્ધ થયા નથી એ એક હકીકત છે. બેંગલોરની પરિષદમાં પણ પ્રૌઢ શિક્ષણ ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ કરતી સંસ્થાના ૪૪ સભ્ય દેશોમાંથી માત્ર ૧૬ દેશોના પ્રતિનિધિઓ જ હાજર રહ્યા હતા.

બેંગલોર ખાતેની પરિષદમાં તમામ સભ્ય દેશોને, દ્વિપક્ષી સંસ્થાઓને, બહુપક્ષીય સંસ્થાઓને, બિનસરકારી સંગઠનોને અને નાગરિક સમાજનાં સંગઠનોને તથા સામાજિક આંદોલનોને નીચેની બાબતો વિશે હાકલ કરવામાં આવી છે:

- (૧) પ્રૌઢ શિક્ષણનો સમાવેશ તમામ વિકાસલક્ષી પ્રયાસોમાં અને સામાજિક કાર્યક્રમોમાં કરવો.
- (૨) પ્રૌઢ શિક્ષણ આર્થિક સમૃદ્ધિ, સામાજિક સંવાદિતા અને એકતા ઊભી કરવામાં મહત્વનું પ્રદાન આપે છે તે સમજવું.
- (૩) પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે સમુદાયથી ચાલતા પ્રયાસોને પ્રોત્સાહન આપવું. ગરીબી નિવારણના આરંભ બિંદુ તરીકે તેને સમજવું.
- (૪) શિક્ષણના કાર્યક્રમોમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગેના નીતિઓ, વ્યૂહરચનાઓ

અને કાર્યક્રમોનો સમાવેશ કરવો. વિકલાંગો, આદિવાસીઓ, સ્થળાંતરિતો, નિર્વાસિતો, લઘુમતીઓ, કેદીઓ વગેરે જેવાં જૂથોને તેમાં મહત્ત્વ આપવું.

- (૫) સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક સ્તરની શૈક્ષણિક યોજનાઓમાં અને સરકારની કાર્યસૂચિઓમાં તેમ જ કાર્યક્રમોમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનો સમાવેશ કરવો.
- (૬) પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે શિક્ષણના કુલ અંદાજપત્રમાં ઓછામાં ઓછા છ ટકા જેટલી રકમ ફાળવવી.
- (૭) પ્રૌઢ શિક્ષણને રોકાણ સમજવું, સામાજિક વપરાશની વસ્તુ નહિ અને બજારની વસ્તુ તો નહિ જ.

દલિતો પરના અત્યાચારોના વિરોધમાં

આમરણ અનશન

રાજસ્થાનના જોધપુર જિલ્લાના શેરગઢ તાલુકાના સિયાદાં ગામના સુખરામ ભીલની પત્ની ચૈનદેવી ભીલ. કુટુંબમાં બે દીકરા અને બે દીકરીઓ છે. પતિ દમના રોગી છે. કુટુંબનો સમગ્ર બોજો ચૈનદેવી ઉઠાવે છે. ચૈનદેવી શાક વેચીને રોજી રળે છે. ૮ જુલાઈ, ૨૦૦૩ના રોજ સવારે ૫ વાગ્યે જ્યારે ચૈનદેવી પોતાના ઘરમાં સૂતી હતી ત્યારે તેમના જ ગામના શંકરદાન ચારણ દ્વારા તેમની લાજ લૂંટવાનો પ્રયાસ કરાયો. ચૈનદેવીએ શોરબકોર મચાવી દીધો તેથી બહાર સૂતેલા તેમના પતિ અંદર આવ્યા અને તેમણે જોયું કે શંકરદાન ચારણ ભાગી ગયો. શંકરદાન ચારણ એ ગામનો રખડુ માણસ છે. સમગ્ર ગામને તેણે હેરાન-પરેશાન કરી મૂક્યું છે. ચૈનદેવી પાસેથી તે મફતમાં શાકભાજી લઈ જતો અને જ્યારે પૈસા માગવામાં આવે ત્યારે ગાળો બોલતો. તે સવર્ણ હતો તેથી ગામના લોકો તેની સામે કંઈ બોલતાં ગભરાતા હતા. ચૈનદેવી એ જ દિવસે શેરગઢ પોલિસ મથકે ગઈ અને તેમણે ફરિયાદ નોંધાવી. પછી તેમણે તરત જ ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ના કાર્યાલયે સંપર્ક કર્યો. ચૈનદેવી ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ના

‘દલિત મહિલા મંચ’ સાથે બે વર્ષથી જોડાયેલાં હતાં. મંચના કાર્યકર્તા અને ‘જય ભીમ શિક્ષણ સંસ્થાન’નાં મંત્રી શ્રીમતી પ્રેમલતા રાઠોડે બધી કહાણી સાંભળ્યા બાદ મંચની મહિલાઓની બેઠકનું આયોજન કર્યું. તેમાં એ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે આરોપીને સજા અને ચૈનદેવીને ન્યાય મળવાં જોઈએ. નવ દિવસ પછી પોલિસ તરફથી કોઈ પણ કાર્યવાહી કરવામાં આવી નહિ ત્યારે શ્રીમતી પ્રેમલતા રાઠોડે મહિલાઓને સાથે લઈ જઈને એસ.પી. સમક્ષ તા. ૧૫-૭-૨૦૦૩ના રોજ રજૂઆત કરી અને ન્યાય માંગ્યો. તેમ છતાં પણ કોઈ કાર્યવાહી થઈ નહિ. તે પછી ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ તરફથી ડી.વાય.એસ.પી. અને ડી.આઈ.જી. સમક્ષ રજૂઆત કરીને ફરીથી ન્યાયની માગણી કરવામાં આવી. તેમ છતાં પણ કોઈ કાર્યવાહી થઈ નહિ.

‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ની માસિક બેઠક તા. ૧૮-૮-૨૦૦૩ના રોજ મળી. તેમાં તમામ સભ્યોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે તા. ૨૦-૮-૨૦૦૩ સુધીમાં જો આરોપીની ધરપકડ નહિ થાય તો ૨૧-૮-૨૦૦૩થી જોધપુરની કલેક્ટર કચેરી સામે આમરણ ઉપવાસ શરૂ કરવામાં આવશે. સમિતિના સભ્યોએ આ અંગેની માહિતી શેરગઢના પોલિસ મથકમાં પણ આપી. આરોપી ખુલ્લેઆમ ગામમાં ફરતો હતો અને ચૈનદેવીને કેસ પાછો ખેંચી લેવા માટે વારંવાર ધમકીઓ આપતો હતો.

પછી તા. ૨૧-૮-૨૦૦૩થી ચૈનદેવી, શ્રીમતી પ્રેમલતા રાઠોડ અને ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ના કાર્યકર્તા શ્રી કુસારામ ઉપરાંત ૧૫ જેટલાં સ્ત્રી-પુરુષોએ કલેક્ટર કચેરી સામે આમરણ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. એના સમાચાર જિલ્લા વહીવટી તંત્રને મળતાં જ હલચલ મચી ગઈ. પછી કલેક્ટરના આદેશથી એક સમિતિ રચવામાં આવી. તેણે ૩ દિવસમાં અહેવાલ આપવાનો હતો. આરોપીને પકડવાની કાર્યવાહી ઝડપી બનાવાઈ પણ આરોપી પકડાયો નહિ. પોલિસે દબાણ ઊભું કરવા આરોપીના પિતા અને ભાઈની ધરપકડ કરી. દરમ્યાન પોલિસ અધિકારીઓ અને કલેક્ટરે ઉપવાસીઓ સાથે મંત્રણા ચાલુ રાખી. તેમણે એ સ્વીકાર્યું કે પોલિસની ઠીલાશને કારણે અસરગ્રસ્તને ન્યાય મળતો નથી અને આરોપીને કોઈ પણ હિસાબે પકડવામાં આવશે. તેમણે સતત આવું આશ્વાસન અને વચન આપ્યું કે જેથી આમરણ અનશનનો અંત આવે. તે પછી તા. ૨૩-૮-૨૦૦૩ના રોજ આમરણ ઉપવાસનો અંત આવ્યો. પરંતુ આજે પણ અસરગ્રસ્ત મહિલા અને ‘દલિત અધિકાર અભિયાન’ના કાર્યકર્તાઓને સતત ધમકીઓ આપવામાં આવે છે. હજુ સુધી આ ગુનાના આરોપીની ધરપકડ કરાઈ નથી.

‘માનવ રાહત ટ્રસ્ટ’ દ્વારા જળસંચય અભિયાન

ભાવનગર જિલ્લાના ભાવનગર તાલુકામાં ભાવનગર શહેરથી ૨૫ કિમી દૂર નવા રતનપર ગામમાં ‘માનવ રાહત ટ્રસ્ટ’ કામ કરે છે. ગામની આશરે ૨૦૦૦ માણસોની વસ્તી છે. ગામમાં મોટા ભાગે કોળી લોકોની વસ્તી છે. આ ગામ દરિયાકાંઠાની નજીક આવેલું હોવાથી ખારાશવાળી જમીન છે. લોકો ખેતીમાં ચોમાસાની ઋતુમાં ખેતી કરે છે. બાજરી, જુવાર, મગફળી, તલ વગેરેનું ફક્ત ચોમાસા દરમ્યાન વાવેતર કરે છે. કોઈ પણ વાડી-ખેતરમાં મીઠા પાણીના ફૂવા આવેલા નથી. પીવાલાયક પાણી બહારથી લાવવામાં આવતું હતું. નવા રતનપર ગામથી દરિયાકાંઠે કૃષ્ણપરા આવેલું છે. છૂટક વાડીઓમાં લોકોએ રહેઠાણ કરેલું છે. દરિયાના કાંઠા ઉપર માછીમાર લોકોનાં બે જૂથો વસવાટ કરી રહેલાં છે.

બંને જૂથો મળીને આશરે ૨૦૦થી ૨૫૦ માછીમાર લોકોની વસ્તી આવેલી છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય મચ્છી, ઝિંગા વગેરે દરિયામાંથી મેળવી ભાવનગર શહેરમાં વેચાણ કરવા આવવાનો છે. જે લોકોને પીવાના પાણીની કોઈ સગવડ વર્ષોથી ન હતી તે લોકો ભાગીદારીમાં દસ દસ રૂા. કાઢી બહારથી ટેન્કર મંગાવી પાણી પીવે, તેમ જ ઉનાળાના સમયમાં ઠેઠ કુડાથી ત્રણ કિલોમિટર દૂરથી સ્ત્રીઓ બેડાથી પાણી લાવે. આમ ભારે ત્રાસ ભોગવી પીવાના પાણીની ગોઠવણી તેઓ કરી રહ્યા હતા. તેઓને વીજળી માટે પણ વર્ષોથી કોઈ સગવડતા નથી. આ પરિસ્થિતિનો માનવ રાહત ટ્રસ્ટે અભ્યાસ કરતાં જણાયું કે દરિયાનું ભરતી વખતનું મોટા ભાગનું પાણી આજુબાજુના પડતર વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાતું હતું અને જમીનની ખારાશમાં વધારો થતો જતો અને ચોમાસા દરમ્યાન વરસાદનું હજારો ક્યુસેક પાણી નિરર્થક દરિયામાં ઠલવાતું હતું. આ પરિસ્થિતિના અટકાવ રૂપે પ્રબંધ કરવા માનવ રાહત ટ્રસ્ટ તરફથી ઈકોલોજી કમિશન - વડોદરા પાસે પ્રોજેક્ટની રજૂઆત થઈ. ગ્રામ પંચાયત પાસેથી આ

પડતર જમીન અંગેના આશરે ૨૫ હેક્ટર (૬૫ વીધા) જમીનના પ્રોજેક્ટ માટે મંજૂરી મેળવી. એક સમિતિ બનાવી પ્રોજેક્ટની કામગીરી માનવ રાહત ટ્રસ્ટ તરફથી હાથ ધરવામાં આવી. આ સઘળી પડતર જમીનમાં પુષ્કળ ગાંડા બાવળોનાં ઝુંડ આવેલું હતું અને આ ગાંડા બાવળોના ઝુંડમાં જંગલી રોઝનીલ ગાયોનો મોટો વસવાટ થયેલો હતો. આજુબાજુનાં વાડી-ખેતરોમાં ઊભા પાકને ભયંકર નુકસાન થતું હતું.

માનવ રાહત ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રથમ પ્રોજેક્ટની કામગીરીમાં ગાંડા બાવળો સાફ કરાવી, થડ મૂળમાંથી તે કઢાવી નાંખવામાં આવ્યા. તેથી જંગલી રોઝડાને રહેવાનું સ્થાન ખુલ્લું થવાથી દૂર-દૂર ભાગી વહંચાઈ ગયા. તેનાથી ખેતીવાડીને થતું નુકસાન અમુક અંશે ઓછું થયું અને જમીન ખુલ્લી થતાં ઘાસ વગેરેનો સારો એવો ઉગાવો થયો. તેમ જ આ જમીનમાં કેરડા, કુવારપાડ, અરીઠા, સીતાફળ વગેરેના રોપાઓ ઉછેરવામાં આવેલા છે. આ રોપાઓના ઉછેરને રોઝ કે પશુધન કોઈ નુકસાન કરે નહિ એ હેતુથી રોપવામાં આવેલા છે.

દરિયાકાંઠાનાં અમુક ગામોના વિસ્તારમાં ઓછી ઊંડાઈના ફૂવાઓમાં મીઠું પાણી સહેલાઈથી મળી શકે છે. દા.ત. મીઠી વીરડી. અલંગ, લાખણકા વગેરેનો અભ્યાસ કરી દરિયાકાંઠાથી થોડે દૂર ૫ ફૂટ વ્યાસની ૨૨ ફૂટ ઊંડાઈ કુઈ બનાવી તળિયાના ભાગે સિમેન્ટની રીંગો ઉતારી ઉપર ઇંટ, સિમેન્ટનું ચણતર કરી પાકી કુઈ તૈયાર કરવામાં આવી. દરિયાનું ફરતીનું પાણી આજુબાજુના વિસ્તારમાં ફેલાતું હતું તે આડે માટી કામનો પાળો બાંધી વચ્ચેની બાગે ચેકડેમ, પાકા ચણતરનો બનાવી નીચે ભાગે તળાવમાં બનાવવામાં આવ્યું. તેના કારણે તળાવનું વધારાનું ઓવર ફ્લોનું પાણી જ દરિયામાં જઈ શકે અને તેવી રીતે દરિયાનું ભરતીનું પાણી આ બાજુ ન આવી શકે અને વરસાદના મીઠા પાણીનો સંગ્રહ મોટા પ્રમાણમાં એક બાજુ જળવાય રહે.

ઊર્જા વિકાસ સંસ્થા-વડોદરા તરફથી સબસિડી મેળવી પવનચક્કી ઊભી કરવામાં આવી. અને તળાવના વરસાદના પાણીનું કુઈનું રિસાઈકલિંગ કરી પવન ચક્કીથી કુઈમાંથી મીઠું પાણી મચ્છીમાર લોકોને આજે પૂરું પાડવામાં આવી રહ્યું છે. સતત ચાલતી પવનચક્કીથી નીકળતું વધારાનું પાણી ફરીથી તળાવમાં જવા દેવામાં આવે છે. જળ સંચય અભિયાન અને ભૂમિ વિકાસ કાર્યક્રમમાં આ રીતે આ સંસ્થા તરફથી હાથ ધરવામાં આવેલી છે. સંપર્ક: માનવ રાહત ટ્રસ્ટ, ગુરુ કૃપા, પ્લોટ નં. ૮, કાળુભા બંગલા પાછળ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨.

સંદર્ભ સાહિત્ય

ભારતીય બંધારણના પાયા

આ પુસ્તિકા ભારતના બંધારણની મુખ્ય બાબતોની ખૂબ જ ટૂંકમાં અને સરળ ભાષામાં રજૂઆત કરે છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં શાસન વ્યવસ્થા અને બંધારણ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવાયો છે. રાજાશાહી, ગુલામી અને લોકશાહી વચ્ચે શું તફાવત છે તે તેમાં સમજાવાયું છે અને સાથે સાથે બંધારણનું મહત્ત્વ શું છે અને લોકશાહી વ્યવસ્થાનું તે કેવી રીતે મૂળભૂત અંગ છે તે તેમાં દર્શાવાયું છે.

તે પછી ચાર પ્રકરણો આ મુજબ છે: (૧) આમુખ. (૨) મૂળભૂત અધિકારો. (૩) મૂળભૂત ફરજો. (૪) રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો. આમુખના સંપૂર્ણ પાઠ સાથે આમુખનું મહત્ત્વ દેશના બંધારણ માટે શું છે અને દેશ માટે શું છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આમુખ બંધારણને અને સમગ્ર રાજવહીવટને દિશા આપવાનું કામ કરે છે તેમ તેમાં જણાવાયું છે. મૂળભૂત અધિકારો વિશે પ્રકરણ-૩માં રજૂઆત કરાઈ છે. મૂળભૂત અધિકારો વિશેના અગત્યના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરીને સમાનતાનો અધિકાર, સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર, શોષણ સામેનો અધિકાર, ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો, મિલકતનો અધિકાર અને બંધારણીય ઉપાયનો અધિકાર વગેરેની વિગતો તેમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ-૪માં મૂળભૂત ફરજોની વિગતો અને અર્થઘટન અપાયાં છે. ભારતના તમામ નાગરિકોની રાષ્ટ્ર પ્રત્યે કંઈક ફરજો પણ હોય તેવી ભાવના સાથે ૧૯૭૬માં બંધારણમાં ૧૦ મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ કરાયો હતો. છેલ્લું પ્રકરણ રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વિશેનું છે. તેમાં આ સિદ્ધાંતોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. વળી, તે મૂળભૂત અધિકારો કરતાં કેવી રીતે અલગ પડે છે તેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે. લોકકલ્યાણ, સમાન ન્યાય, પંચાયતો, કામદારોની સ્થિતિ અને ઉદ્યોગો, ખેતી અને પશુપાલન, પર્યાવરણ, સ્મારકો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીના ક્ષેત્રે રાજ્યે શું કરવું જોઈએ તેની વિગતો તેમાં આપવામાં આવી છે.

બંધારણ વિશેના મુખ્ય પાયાના મુદ્દાની વિગતો આ રીતે આ પુસ્તિકામાં સરળ ભાષામાં રજૂ થઈ છે. લેખક: હેમન્તકુમાર

શાહ. પ્રકાશક: કામદાર સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મંડળ, એ-૯, મુરલી એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ રોડ, સેટેલાઈટ રોડ, વેજલપુર, અમદવાદ-૩૮૦૦૫૧. ફોન: ૬૭૩૨૧૯૨, સહયોગ રાશિ: રૂ. ૧૦, પૃષ્ઠ: ૪૪.

દીલી અમે દ્વારામતી

ઓખામંડળને કાર્યક્ષેત્ર તરીકે અપનાવનારા 'ગ્રામ્ય વિકાસ ટ્રસ્ટ'ને આ પુસ્તક અર્પિત કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં કુલ ૧૧૬ કવિતાઓ છે. તે દ્વારકા વિશે છે. તેમાં ખૂબ જાણીતા કવિઓથી માંડીને તદ્દન અજાણ્યા કવિઓની કવિતાઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં આ ગ્રંથ દ્વારકા ક્ષેત્ર અને દ્વારકાધીશ વિશેનો પદ્ય સ્વરૂપનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહે છે. ગ્રંથ મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. આરંભનાં પૃષ્ઠોમાં દ્વારિકા વિશે સંપાદક પોતે જ વિગતે ગદ્ય આલેખે છે. આ ગદ્યમાં પદ્યની ભરપૂર સહાય પણ લીધી છે. જે ૧૧૧ રચનાઓ બીજા ખંડમાં છે એને અવતરણ તરીકે ટાંકીને સંપાદકે દ્વારકાની એક અનોખી મુદ્રા ઉપસાવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે. આ લખાણો વાંચતાં રાધા, કૃષ્ણ, ગોપીઓ, રાસ અને સુદર્શનધારી કૃષ્ણ વગેરે બધું જ દ્વારકામાં હાજરાહજૂર હોય એવું લાગે.

સંપાદક: ઇશ્વર પરમાર, પ્રકાશક: પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, લાભ ચેમ્બર્સ, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન સામે, ઢેબર રોડ, રાજકોટ. પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૩, કિંમત રૂ. ૧૬૦, પૃષ્ઠ: ૨૭૨.

સ્વસહાય જૂથ: મહિલા સ્વાયત્તાનો મારગ

ગ્રામીણ ગરીબ મહિલાઓને સંગઠિત કરીને તેમને સક્ષમતા અને સ્વાયત્તા તરફ લઈ જવા માટે બચત-ધિરાણ જૂથ અસરકારક અને વ્યૂહાત્મક સાધન છે. બચત-ધિરાણ જૂથ દ્વારા જે સંગઠન બને છે તેનાથી ગરીબ બહેનો પોતાના પ્રશ્નો સામૂહિક રીતે ઉકેલીને સક્ષમતા તરફ જાય છે. આવા બચત-ધિરાણ કાર્યક્રમ માટે કેવા પ્રકારની કાર્યપદ્ધતિ હોવી જોઈએ તે અંગે ઉદાહરણો સાથે માર્ગદર્શન આપવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યો છે. પુસ્તિકાની આ બીજી આવૃત્તિ છે. પ્રથમ આવૃત્તિને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, બેંકો અને સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ખૂબ જ સારો આવકાર પ્રાપ્ત થયો હતો.

આ પુસ્તિકામાંનાં પ્રકરણો આ મુજબ છે:(૧) પાર્શ્વભૂમિકા. (૨) પ્રસ્તાવના. (૩) સ્વસહાય જૂથનો સમગ્ર ખ્યાલ. (૪) તાલીમ. (૫) મંડળોનું બેંક સાથે જોડાણ. (૬) સ્વસહાય જૂથ-માર્ગદર્શક પ્રશ્નોત્તરી. (૭) 'આનંદી' પ્રેરિત બચત-ધિરાણ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ અને અનુભવ. (૮) હિસાબી પત્રકો. સમગ્ર પુસ્તિકામાં ૨૬ જેટલાં ચિત્રો કે રેખાચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે અને તેની મદદથી પુસ્તિકાને લોકભોગ્ય બનાવાઈ છે. બચતનો ખ્યાલ, બચત અને મહિલા મંડળ, સ્ત્રીઓનાં કામોની યાદી, પુરુષોનાં કામોની યાદી, બચત મંડળ કાર્યક્રમનું ધ્યેય, બચત મંડળના ફાયદા, બચત મંડળ બનાવવાની પદ્ધતિ, બચત મંડળના આગેવાનની પસંદગી, જૂથને કાર્યરત રાખવા માટે મીટિંગનું મહત્ત્વ, વહીવટના નિયમો, બેંકમાં ખાતું, હિસાબો, સહભાગિતા, આંતરિક ધિરાણ, ધિરાણ આપતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો, આદર્શ મંડળનાં લક્ષણો, તાલીમ, મંડળ બેંક પાસેથી લોન ક્યારે લઈ શકે વગેરે મુદ્દાઓની છણાવટ ખૂબ જ સરળ ભાષામાં આ પુસ્તિકામાં કરવામાં આવી છે. નાબાર્ડની અને સુવર્ણ જયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજનાની વિગતો પણ તેમાં આપવામાં આવી છે. 'આનંદી'ના અનુભવોની વિગતો વ્યવહારુ સમસ્યાઓ શું હોઈ શકે અને તેમનો ઉકેલ કેવી રીતે આવી શકે તે પણ જણાવે છે.

આ પુસ્તિકામાં લોનનું અરજી ફોર્મ, પાસબુકનો નમૂનો, મંડળના સભ્યોની માહિતી, સામૂહિક બચતની વિગતો, સામૂહિક લોનની વિગતો, વ્યક્તિગત વિગતો, રોજમેળ વગેરેનો પણ નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. નવું બચત-ધિરાણ જૂથ ખોલવા માટે તેમ જ હયાત જૂથ ચલાવવા માટે આ પુસ્તિકા ખૂબ જ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

પ્રકાશક: 'આનંદી' જી-૩, અક્ષરદીપ-એ, જલારામ-૩, રોયલ પાર્ક સામે, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. ફોન: ૦૨૮૧-૨૫૮૬૦૮૧. સહયોગ રાશિ: રૂ. ૩૦, પૃષ્ઠ: ૫૧.

ફાયનાન્સિયલ કાઉન્સેલિંગ: હેન્ડબુક ફોર ટ્રેઈનર્સ

આ પુસ્તક નાણાકીય આયોજનનાં વિવિધ પાસાં અંગે સ્વરોજગારી મેળવતી મહિલાઓને તાલીમ આપવા માટેના પ્રશિક્ષકો માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સાત વિભાગો આપવામાં આવ્યા છે. દરેક વિભાગમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ કેવી રીતે કરવી તેની વિગતો અપાઈ છે. આ વિભાગો આ મુજબ છે: નાણું અને નાણાંનું સંચાલન, નાણાકીય આયોજનનું મહત્ત્વ, બચત, વપરાશ, દેવું, રોકાણ, વીમો, નાણાકીય યોજનાનું ઘડતર. છેલ્લે પ્રશિક્ષક માટે કશુંક લખાણ કરવા માટેનો અવકાશ પૂરો પડાયો છે. સમગ્ર

પુસ્તક ખૂબ જ સરળ અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરાયું છે.

દરેક વિભાગ (મોડ્યુલ)માં જે તે બેઠકના હેતુઓ, વિભાવના, ચર્ચાના મુદ્દાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ એમ જુદા જુદા પેટા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રશિક્ષકે કઈ કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી તે પણ તેમાં જણાવાયું છે. ચિત્રાત્મક રજૂઆત અને ગોઠવણીની દૃષ્ટિએ આકર્ષક એવું આ પુસ્તક સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત કરનારી મહિલાઓને તાલીમ આપનાર માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. દરેક મોડ્યુલમાં પરિશિષ્ટો આપવામાં આવ્યાં છે. તે સમગ્ર મોડ્યુલને વિસ્તૃત રીતે સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. નાણાંનો ઇતિહાસ, નાણાંના ઉપયોગો, આવક અને ખર્ચના માપદંડો, દેવું અને રોકાણના માપદંડો, વ્યાજ, આયોજન, બચતનાં ઉદાહરણો, લોકોની વપરાશની આદતો, દેવું લેવાનું ખર્ચ, અસ્કામતો અને જવાબદારીઓ, દેવું અને શાહુકાર, નિયમિત ચુકવણીનું મહત્ત્વ, દેવાંના લાભ અને ગેરલાભ, વીમાનો ખ્યાલ, વીમો કેવી રીતે કામ કરે છે વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં મુદ્દાવાર સરળ રીતે કરવામાં આવી છે. પ્રકાશક: શ્રી મહિલા સેવા સહકારી બેંક લિમિટેડ, ૧૦૮, સાકાર-૨, ટાઉન હોલ પાસે, એલિસ બ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬. ફોન: ૦૭૯-૬૫૮૧૬૫૨, ૬૫૮૧૫૮૭, ફેક્સ: ૦૭૯-૬૫૭૬૦૭૪.

સલામતીનું છત્ર

બાળકો આગની સામે રક્ષણ કેવી રીતે મેળવવું અને ફાયર બ્રિગેડની સેવા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે શીખી શકે તેવા હેતુથી આ નાનકડી પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. તેમાં ૨૩ ચિત્રો સાથે કોમિક્સની શૈલીથી રજૂઆત કરવામાં આવી છે. તેમાં છેલ્લે એક ચિત્ર કોયડો આપવામાં આવ્યો છે. ચિત્ર ઉપરથી બાળકે ઘરમાં આગ લાગે તેવાં સાત જોખમો શોધી કાઢવાનાં છે. આ ચિત્ર બાળકોને એમ સમજાવે છે કે બેદરકારી અકસ્માતને નિયંત્રણ આપે છે. આ ચિત્ર પછી પાંચ પ્રશ્નો અપાયા છે. તેના જવાબોમાં ખૂટતા શબ્દો મૂકવાના છે. પુસ્તિકામાં અંતે બાળકો કોઈક બાબતની નોંધ કરવા માગતાં હોય તે કરી શકે તે માટે એક પાનું આપવામાં આવ્યું છે.

કઈ કઈ અસાવધાની રાખવાથી આગ લાવી શકે છે, આગ લાગે તો રાખવાની કાળજીઓ, ફાયર બ્રિગેડને ક્યારે બોલાવવી વગેરે બાબતોની સમજૂતી તદ્દન સરળ ભાષામાં આપવામાં આવી છે. એની સાથે આગથી બચવા ૧૦૧ નંબરનો ફોન જોડવા માટે સૂચન કરતું એક કાર્ડ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત 'સુરક્ષિત દિવસ પામો' શીર્ષક હેઠળનું એક પોસ્ટર પણ તૈયાર

કરાયું છે. આ પોસ્ટરમાં જીવનને આગથી સુરક્ષિત બનાવવાનાં અગ્નિ શામનનાં પાંચ કૌશલ્યોની રજૂઆત ચિત્રાત્મક રીતે કરવામાં આવી છે. પાંચ પ્રતિરોધાત્મક પગલાં બતાવાયાં છે, અને આગ સામે કાળજી લેવા માટેનાં પાંચ પગલાં પણ દર્શાવાયાં છે. લોકોને શિક્ષણ આપવા માટે પણ આ પોસ્ટર ઉપયોગી થાય તેમ છે. મોટે ભાગે સુરક્ષા એ ભારતીય જીવનનો ચિંતાનો વિષય રહ્યો જ નથી. ત્યારે બાળકો અને મોટેરાંઓ બંનેને ઉપયોગી થાય તેવું આ સાહિત્ય તૈયાર થયું છે. પ્રકાશકો: અમદાવાદ ફાયર બ્રિગેડ એસોસીએશન અને 'ઉન્નતિ'.

ચેલેન્જિસ ઈન મેન્જિંગ પોવર્ટી લેવલ્સ એન્ડ ટાર્ગેટિંગ પ્રોગ્રામ્સ

આ પુસ્તક 'ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકો' વિશેની એક રાષ્ટ્રીય વિમર્શ સભાના અહેવાલને આધારે તૈયાર કરાયું છે. આ વિમર્શ સભા ભોપાલ ખાતે તા. ૭-૧-૨૦૦૩ના રોજ યોજાઈ હતી અને તે 'કાસા' (ચર્ચ ઓફિસલિયરી ફોર સોશ્યલ એક્શન) અને 'મધ્યાંચલ સ્વયંસેવી સંસ્થા ફોરમ' દ્વારા યોજાઈ હતી. આ પુસ્તકમાંનાં પ્રકરણો આ મુજબ છે: (૧) ગરીબી-વૈશ્વિક અને પ્રાદેશિક વિહંગાવલોકન. (૨) ગરીબી-ભારતની પરિસ્થિતિ. (૩) મધ્ય પ્રદેશમાં શાસન અને 'કાસા'ની ભૂમિકા. (૪) ગરીબીના સ્તરનું માપન: મધ્ય પ્રદેશનો અભ્યાસ. (૫) ગરીબીનું સ્તર માપવામાં અને કાર્યક્રમોને લક્ષ્યાંકિત બનાવવાના પડકારો. છેલ્લે પરિશિષ્ટ તરીકે રાષ્ટ્રીય વિમર્શ સભાનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તક દુનિયામાં અને ભારતમાં ગરીબીની શું સ્થિતિ છે તેનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપે છે અને ગરીબીના માપન માટે શું શું ધ્યાનમાં લેવાવું જોઈએ તેના પર ધ્યાન આપે છે. ભારત સરકારે ૨૦૦૨-૨૦૦૭ની દસમી પંચવર્ષીય યોજનાના અમલ માટે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોની સંખ્યા નક્કી કરવા માટે જે ગણતરી હાથ ધરી તેના સંદર્ભમાં આ વિમર્શ સભા યોજાઈ હતી. તેથી ગરીબોની ગણતરી માટે જે માપદંડો અપનાવાયા તેના સંદર્ભમાં અને તે માટે જે કાર્યપદ્ધતિ અપનાવાઈ તેના સંદર્ભમાં આ વિમર્શ સભામાં ચર્ચા થઈ હતી અને તેમાં ઉઠાવાયેલા વિવિધ મુદ્દાઓનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. ગરીબોની ગણતરી સાથે સંબંધિત મુદ્દાઓને સમજવા માટે આ પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

સંપાદક અને પ્રકાશક: શ્રી જયંત કુમાર. 'કાસા', રચના બીલ્ડિંગ, ચોથે માળે, ૨, રાજેન્દ્ર પ્લેસ, પુસા રોડ, નવી દિલ્લી-

૧૧૦૦૦૮. ફોન: ૨૫૭૩૦૬૧૧૧, ૨૫૭૩૦૬૧૨, ૨૫૭૬૧૫૭૮૨ ૨૫૭૬૭૨૩૧, ફેક્સ: ૨૭૫૫૨૫૦૨, ૨૫૭૩૩૭૬૩. પૃષ્ઠ: ૪૭.

એજ્યુકેશન ફોર ઓલ: ઈઝ ધ વર્લ્ડ ઓન ટ્રેક?

તમામ બાળકોને, યુવાનોને અને પુખ્તોને પાયાનું શિક્ષણ પૂરું પાડવાનું ધ્યેય તમામ દેશોએ સ્વીકારેલું છે. ૧૯૯૦માં 'સૌને માટે શિક્ષણ' અંગે જે વૈશ્વિક પરિષદ મળી હતી તેનું એ અગત્યનું પરિણામ હતું અને એ સમગ્ર દાયકા દરમ્યાન અનેક પરિષદોમાં તે ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટેની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. તે પછી એપ્રિલ-૨૦૦૦માં ડકાર ખાતે 'વર્લ્ડ એજ્યુકેશન ફોરમ'ની બેઠક મળી અને તેમાં આ સિદ્ધિ હાંસલ કરવા છ મહત્વના લક્ષ્યાંકો નક્કી કરાયા. આ બેઠકમાં જે નિર્ધાર કરાયો તેનાથી એ નક્કી થયું કે દરેક જણાએ તેમાં જે પ્રતિબદ્ધતાઓ વ્યક્ત કરી છે તે પાળવાની જવાબદારી દરેક જણની રહેશે. વિભિન્ન રાષ્ટ્રોની સરકારોએ આ લક્ષ્યાંકો પ્રાપ્ત કરવા માટેની સમર્પિત તૈયારી બતાવી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ એ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવામાં નાણાંનો અભાવ નહિ નડે એ માટેની પ્રતિબદ્ધતા પણ દર્શાવી હતી. આ પ્રતિબદ્ધતાઓનું પાલન કેટલું થયું છે અને શું સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને અંગેનો આ અહેવાલ છે.

યુનેસ્કોની એક સ્વતંત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય ટુકડીએ આ અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે. ડકારની બેઠકમાં જે લક્ષ્યો અને લક્ષ્યાંકો નક્કી થયાં તેમાં સધાયેલી પ્રગતિ વિશે આ અહેવાલ પ્રકાશ ફેંકે છે. તેમાં અસરકારક નીતિઓ અને વ્યૂહરચનાઓનો વિગતે ઉલ્લેખ કરાયો છે કે જે આ ધ્યેયો અને લક્ષ્યાંકોને પાર પાડવા માટે ઘડાયાં છે. અહેવાલમાં સહકાર સાધવા માટે અને કાર્ય કરવા માટે જે પડકારો છે તેને વિશે પણ દુનિયાના દેશોને ચેતવણી આપવામાં આવી છે. છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતીનો ઉપયોગ કરીને શું સુધારાની આવશ્યકતા છે તે તેમાં જણાવાયું છે.

અહેવાલમાં પ્રકરણો આ મુજબ છે: (૧) 'સૌને માટે શિક્ષણ' એટલે વિકાસ. (૨) લક્ષ્યાંકો તરફની પ્રગતિ. (૩) 'સૌને માટે શિક્ષણ' માટે આયોજન. (૪) 'સૌને માટે શિક્ષણ' સુધી પહોંચવા માટે તે સંસાધનોની જરૂરિયાતો. (૫) આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિબદ્ધતાઓનું પાલન. (૬) તકો અને સંભાવનાઓ. સમગ્ર અહેવાલમાં ૪૪ આલેખો, ૪૩ કોઠાઓ અને ૪૧ બોક્સ આઈટમો આપીને અહેવાલને માહિતીની દૃષ્ટિએ અને સમજૂતીની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ સમગ્ર અહેવાલ ૩૧૦ પાનાંનો છે.

તેથી ૨૧ પાનામાં અલગ રીતે એક સારાંશ પણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: યુનેસ્કો, ૭, પ્લેસ દે ફોન્ટેનોય, ૭૫૩૫૨ પેરિસ ૦૭ એસપી, ફ્રાન્સ.

ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન: ૧૯૫૨-૨૦૦૨

છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી ભારતમાં વિકાસ અને સામાજિક પરિવર્તનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનનું યોગદાન રહ્યું છે. આ ક્ષેત્રોમાં શાસન, શહેરી આયોજન, ક્ષેત્રીય સહયોગ, માનવ અધિકારો, ખેતી, આજીવિકા, પ્રાકૃતિક સંસાધનોનું સંચાલન, શિક્ષણ, કલા અને સંસ્કૃતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એનું આ પ્રદાન માત્ર નાણાં આપવા પૂરવું સીમિત રહ્યું નથી. તેનું મહત્ત્વ તો એમાં છે કે નવા નવા વિચારોનો પરિચય થાય, નવા નવા રસ્તાઓએ વિકાસ થાય અને નવી સંસ્થાઓનું સમૃદ્ધ સ્વરૂપ ઊભું થાય.

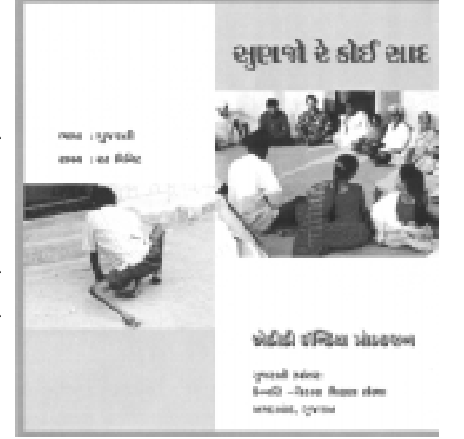
ઉપરોક્ત શીર્ષક હેઠળ ફોર્ડ ફાઉન્ડેશને ૧૧ પુસ્તિકાઓ હિંદીમાં પ્રકાશિત કરી છે અને આ કામ છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં તેણે કેવી રીતે કર્યું છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. આ શ્રેણીની પ્રથમ પુસ્તિકાનું નામ છે: 'વિચારો, નથી નીતિયોં ઓર સંસ્થાનોં મેં લગી પૂંજી: સારાંશ'. આ પુસ્તિકામાં ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનની ભારતમાંની છેલ્લાં ૫૦ વર્ષની કામગીરીનો સારાંશ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવાયું છે કે ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનના ઉદ્દેશો ચાર પ્રકારના છે: (૧) લોકશાહી મૂલ્યોને મજબૂત કરવાં. (૨) ગરીબી અને અન્યાય ઓછાં કરવાં. (૩) આંતરરાષ્ટ્રીય સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવું. (૪) મનુષ્યોની સિદ્ધિઓને પ્રકાશમાં લાવવી.

આ શ્રેણીમાં જે ૧૦ પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરાઈ છે તેમનાં શીર્ષકો આ મુજબ છે: (૧) કલા ઓર સંસ્કૃતિ: સાંસ્કૃતિક વિરાસતસે લોકગાથા તક. (૨) માનવ સંસાધન વિકાસ ઓર ક્ષમતા નિર્માણ. (૩) પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય, અધિકાર ઓર યૌનિકતા. (૪) મહિલાએ, ગરીબી ઓર જીવિકાકે સાધન. (૫) કૃષિ ઓર જલલ સંસાધન. (૬) વન ઓર પડતી ભૂમિ: ભાગીદારી ઓર પ્રબંધન. (૭) શાંતિ, સહયોગ ઓર ક્ષેત્રીય સુરક્ષા. (૮) નગર સંબંધિત યોજનાએ, ગરીબી ઓર પ્રશાસન. (૯) લોક પ્રશાસનસે શાસન તક. (૧૦) કાનૂન ઓર માનવ અધિકાર: કાનૂની શિક્ષાસે સમર્થન તક.

દરેક પુસ્તિકા સરળ હિંદી ભાષામાં તૈયાર કરાઈ છે અને ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનની જે તે ક્ષેત્રની કામગીરીને તે સુપેરે સમજાવે છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન, લોદી એસ્ટેટ, નવી દિલ્લી-૧૧૦૦૦૩. વેબસાઈટ: www.fordfoudn.org.

સુભષે રે કોઈ સાદ

આ ફિલ્મમાં વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓએ વિકલાંગતાના કારણે પોતાની જિંદગીમાં પોતે જે મુશ્કેલીઓ અનુભવે છે એના વિશે રજૂઆત કરી છે. અન્ય લોકોની જેમ તેઓ પણ ઘણાં કામો કરી શકે છે એવું તેઓ ભારપૂર્વક કહે છે. તેઓ ભારપૂર્વક પૂછે કે, શા માટે તેમને છેવાડે ધકેલી દેવામાં આવે છે. કુટુંબના સભ્યો અને સમાજના નકારાત્મક વલણને કારણે તેઓને સમાજના એક ભાગ રૂપે સ્વીકારવામાં આવતા નથી.

ફિલ્મના બીજા ભાગમાં, વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓએ વિકલાંગતા અને સમાજનાં નકારાત્મક વલણો સામે જે સફળ લડત આપી છે તે અંગે રજૂઆત થઈ છે. આ વિકલાંગ વ્યક્તિઓએ બીજા વિકલાંગ લોકો માટે એક અનુકરણીય ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.

ફિલ્મનો ત્રીજો ભાગ સ્વસહાય જૂથોના નેજા હેઠળ સંગઠિત થઈને વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓએ કેવી રીતે પોતાની શક્તિઓનો અનુભવ કર્યો એ દર્શાવે છે. પોતાના અધિકારોને વાચા આપવા માટે અન્ય વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સાથે સંગઠિત થવાની આકાંક્ષા પણ તેઓ વ્યક્ત કરે છે. વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને સંગઠિત થવા અને વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પડતી મુશ્કેલીઓ અંગે જનસમાજને સંવેદનશીલ કરવા માટે આ ફિલ્મ ઉપયોગી નીવડશે. આ ફિલ્મનું નિર્માણ એડીડી (એડ) ઈન્ડિયાએ કર્યું છે અને સહયોગ ઝયુરિય ફાયનાન્સિયલ સર્વિસિધ, સ્વિડન, યુકે તરફથી અપાયો છે.

ગુજરાતી ભાષાની સીડી અને વીડીયો કેસેટનું પ્રાપ્તિ સ્થાન: 'ઉન્નતિ' - વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા, જી-૧/૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫, ફોન: ૦૭૯-૬૭૪૬૧૪૫, ૬૭૩૩૨૮૬ ફેક્સ: ૦૭૯-૬૭૪૩૭૫૨, કિંમત સીડી માટે રૂ.૨૦૦ અને વીએચએસ માટે રૂ.૩૦૦. પોસ્ટેજ ખર્ચ આ કિંમતમાં સામેલ છે. ઈમેઇલ : unnatiad1@sancharnet.in. અંગ્રેજી, તેલુગુ અને કન્નડ ભાષાની સીડી અને વીડીયો કેસેટનું પ્રાપ્તિ સ્થાન: 'એક્શન ઓન ડિસેમ્બલિટી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઈન્ડિયા', ૪૦૦૫, ૧૯ કોસ, બનાશંકરી બીજુ સ્ટેજ, બેંગલોર ૫૬૦ ૦૭૦. ફોન: ૦૮૦-૬૭૬૫૮૮૧, ફેક્સ: ૦૮૦-૬૭૬૨૦૯૭, ઈમેઇલ: addindia@vsnl.net

અમે ગયે વખતે એમ જણાવ્યું હતું કે 'ઉન્નતિ'નું માળખું અને કાર્યક્રમોનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ગયા વખતથી અમે નવા માળખા અનુસાર અમારી પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ આપવાની શરૂઆત કરી હતી. આ ત્રણ માસ દરમિયાન નીચે મુજબ અમે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી:

૧. સામાજિક જુડાવ એવમ્ સશક્તિકરણ એકમ

સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (પીઆરએ) વિશે રાજસ્થાનમાં પોખરણ ખાતે ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સહભાગીઓ માટે તા. ૫-૧૦ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૩ દરમિયાન એક તાલીમનું આયોજન કરાયું હતું. આ તાલીમનો મુખ્ય હેતુ પીઆરએના સિદ્ધાંતો અને સાધનો વિશે સહભાગીઓને અભિમુખ બનાવવાનો, તેની પદ્ધતિઓ અને સાધનો વિશે સમજ વિકસાવવાનો અને વલણ તથા વર્તનમાં પરિવર્તન લાવીને તેના સિદ્ધાંતોનો ક્ષેત્રકાર્યમાં ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવવાનો હતો. આ કાર્યક્રમમાં ૧૦ સહભાગી સંગઠનોમાંથી ૩૦ સહભાગીઓ હાજર રહ્યા હતા.

સ્વ-સહાય જૂથો વિશે તાલીમ

'ફેન્ડ્ઝ ઓફ ધ વીમેન્સ વર્લ્ડ બેંકિંગ' ના સહયોગ સાથે મહિલાઓનાં જૂથો ઊભાં કરનારા કર્મશીલો માટે પ્રશિક્ષકો માટેના પ્રશિક્ષણ (ટીઓટી)નો બીજો તબક્કો યોજાયો. તેનો મુખ્ય હેતુ ટકાઉ સ્વસહાય જૂથો ઊભાં કરીને મહિલાઓની સક્ષમતા વિશેની સામૂહિક સમજ વિકસાવવાનો હતો. માત્ર બચત અને ધિરાણ મંડળી ઊભી કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ નથી એ ખ્યાલ ઊભો થાય એ અગત્યનું હતું.

પૃષ્ઠ ૨૬નું શેષ

૭. ૧૯૮૦ પછી ખેતી કરતા આદિવાસીઓને ૯૯ વર્ષના ભાડાપટ્ટા પર જમીન ખેડવા આપવી.
૮. વર્ષોથી એકસાલીના ધોરણે જંગલ જમીન ખેડનારાઓને ત્વરિત જમીન નામે કરી આપવી જોઈએ.
૯. વાંસદા, ડાંગ, દાંતા, ડેડિયાપાડા વગેરે વિસ્તારમાં આવેલા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન અને અભ્યારણમાં વસતા આદિવાસીઓને હટાવવાની અને તેમનો જંગલ પરનો અધિકાર રદ કરવા માટેની કાર્યવાહી બંધ થવી જોઈએ.
૧૦. કેન્દ્રીય સક્ષમ સમિતિમાં કોઈ પણ આદિવાસી કે તેમની સાથે કામ કરનારાઓનો સમાવેશ થયો નથી. તેથી આદિવાસીઓને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ અપાવું જોઈએ.
૧૧. રાષ્ટ્રીય વન પંચમાં પણ કોઈ પણ આદિવાસીઓનો સમાવેશ થયો નથી. આ અન્યાય પણ દૂર થવો જોઈએ.
૧૨. જંગલમાં વસતા આદિવાસીઓ ઉપર થતા જંગલ ખાતા અને પોલિસ ખાતાના અત્યાચાર બંધ થાય. અત્યાચાર કરનારાઓની તપાસ કરી તેમને તાત્કાલિક સજા થાય અને અતિક્રમણ અંગે થયેલા તમામ કેસો પાછા ખેંચાય.
૧૩. અનામત અને આરક્ષિત જંગલમાં મંડળીઓ અને કંપનીઓને ઝાડ અને વાંસ કાપવાની પરવાનગી જંગલ ખાતું આપે છે તે બંધ કરી તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.
૧૪. જંગલ ખાતાના અધિકારીઓ દ્વારા કોરા કાગળ ઉપર સહીઓ કરાવી છેતરવાની કામગીરી ચાલુ છે. તે બંધ કરો.
૧૫. જંગલ ખાતાનાં વન ગામોમાં ઘરો પ્રોપર્ટી રજિસ્ટરમાં ચઢાવતાં નથી, જમીનની વારસાઈ થતી નથી તેથી કુદરતી આફતોમાં નુકસાન થાય તો વળતર મળતું નથી. તેથી પ્રોપર્ટી રજિસ્ટરમાં ઘરો નામે ચઢે, જમીનની વારસાઈ થાય અને વિકાસલક્ષી કામો મહેસૂલી ગામોને મળે.
૧૬. સમતા કેસમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે આપેલા ચુકાદાના આધારે ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટીમાં આવેલા જંગલ વિસ્તારોમાં સ્થપાયેલી કંપનીઓ, ખનીજોના પરવાના અને જમીન પટ્ટા ફરી તાજા કરવાનું બંધ થવું જોઈએ.
૧૭. બંધારણની પાંચમી અનુસૂચિમાં સમાવેશ ન થયેલા આદિવાસી વિસ્તારો જેવા કે બનાસકાંઠા જિલ્લામાં અમીરગઢ અને દાંતા તાલુકો, વડોદરા જિલ્લામાં પાવી-જેતપુર વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થાય.
૧૮. જંગલ જમીન ખેડતા જે આદિવાસી ખેડૂતોને વનમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા છે. તેમનું પુનર્સ્થાપન થાય અને એ થાય ત્યાં સુધી તેમને માટે વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા કરવામાં આવે.

અસહાયતાના ઘટાડા વિશે કાર્યશાળા

‘દાનિડા’ દ્વારા સહાયિત ‘ગ્રામીણ પેય જળ પુરવઠા અને સફાઈ પરિયોજના’ - કણાટકના વરિષ્ઠ કાર્યકરો માટે મૈસુર ખાતે તા. ૧૮થી ૨૬, ઓગસ્ટ દરમ્યાન જળ અને સફાઈ ક્ષેત્રે અસહાયતા ઘટાડા વિશે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમનો હેતુ આ પરિયોજનામાં મહિલાઓના સમાવેશના મહત્વને સમજવાનો, તેમના સમાવેશની પ્રક્રિયા આગળ વધે તે માટેની પ્રક્રિયાનાં સાધનોને સમજવાનો અને તેમના સમાવેશથી ઊભા થતા સૂચિતાર્થોને સમજવાનો હતો.

વિકલાંગોના સમાવેશ માટે નાગરિક સમાજની ભાગીદારી

વિકલાંગો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે વિવિધ સ્થળોની પહોંચ અંગેના પ્રશ્નો વિશે જાગૃતિ ઊભી કરવા અમદાવાદ અને વડોદરા ખાતે આ વર્ષે જુલાઈ માસ દરમ્યાન આઠ કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી. તેમાં સ્થપતિઓ, આયોજકો, ડિઝાઈન સંસ્થાઓ, બિન-સરકારી સંગઠનો અને સેવા ઉદ્યોગ સહિતના વિવિધ હિતધારકોએ ભાગ લીધો હતો. આ કાર્યશાળાનો મુખ્ય હેતુ અવરોધમુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરવા માટેની જરૂરિયાત વિશે અને લઘુતમ ખર્ચે એ માટે પગલાં ભરવા માટે સહભાગીઓને સંવેદનશીલ બનાવવાનો હતો. આ કાર્યશાળાઓ દિલ્લી સ્થિત બિન-સરકારી સંગઠન ‘સામર્થ્ય’નાં સુશ્રી અંજલિ અગ્રવાલ અને શ્રી સંજીવ સચદેવ જેવા નિષ્ણાતોના સહયોગથી યોજાઈ. તેઓ ‘દિલ્લી હાટ’ સહિતનાં સ્થળોએ અવરોધમુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરવાનો અનુભવ ધરાવે છે. માધ્યમોએ આ ઘટનાને ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ આપી અને તે ‘પહોંચ’ વિશે હજુ પણ વિવિધ લેખો પ્રકાશિત કરે છે. એકલવ્ય શાળા (અમદાવાદ) અને કમાટી બાગ અને નર્મદા ભવન (વડોદરા) જેવાં હાલનાં સ્થળોએ અને મહેસાણામાં ઊભા થઈ રહેલા ‘નેચર કેર સેન્ટર’ ખાતે વિકલાંગોની પહોંચના સંદર્ભમાં અન્વેષણ પણ હાથ ધરાયું.

ગયા વર્ષ દરમ્યાન ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં વિકલાંગતા સંબંધી પ્રશ્નો ઓળખી કાઢવા માટે ૧૬ સહભાગી સંસ્થાઓ સાથે પીઆરએ હાથ ધરાયું હતું. બે દિવસની કાર્યશાળામાં સહભાગીઓએ તેમના અનુભવોની આપ-લે કરી અને તેનું દસ્તાવેજીકરણ કર્યું. આ અંગેનો વિગતવાર અહેવાલ આગામી ત્રણ માસ દરમ્યાન તૈયાર કરવામાં આવશે. સહભાગી સંસ્થાઓ તેમના ચાલુ કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્નોને સામેલ કરે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવાના આયોજન માટે એક બેઠકનું આયોજન કરાયું હતું.

‘વિકલાંગતા અને વિકાસ’ વિશે કચ્છમાં જુલાઈ-૨૦૦૩ દરમ્યાન સ્થાનિક દૈનિક અખબારોમાં ભૂકંપ બાદ હાથ ધરાયેલા વિધાયક પ્રયાસો વિશે અનેક લેખો પ્રકાશિત થયા.

‘અનહડ વોઈસિસ’ શીર્ષક હેઠળની એક કન્નડ ફિલ્મનું એડીટી-ઈન્ડિયા, બેંગલોર દ્વારા નિર્માણ થયું છે. તેમાં વિકલાંગો વિશેની વિધાયક છાપ ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરાયો છે. તેનું ડબ્બિંગ ગુજરાતીમાં કરાયું છે અને સમાજમાં તે દર્શાવવા માટે સહભાગીઓ દ્વારા તેની નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

તાકીદતાના સામના માટેની સમુદાય-આધારિત તૈયારી વિશે અભિમુખતા

તાકીદતાના સામના માટેની સમુદાય-આધારિત તૈયારી અને આયોજન વિશે બે દિવસનો એક અભિમુખતા કાર્યક્રમ તા. ૪-૬ જુલાઈ, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ભુજના ‘સેવ ધ ચિલ્ડ્રન ફંડ’ના કાર્યકરો માટે કચ્છમાં રાપર ખાતે યોજાયો. આ તાલીમમાં મુખ્યત્વે લોકભાગીદારી દ્વારા અસહાયતાના વિશ્લેષણ અને જોખમ માપન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું.

સંઘર્ષ સંચાલન વિશે કાર્યશાળા

‘કેર’ ઈન્ડિયા દ્વારા સમર્થિત ‘ગુજરાત હાર્મની પ્રોજેક્ટ’ની સહભાગી સંસ્થાઓ માટે સંઘર્ષના વિશ્લેષણ માટેના સાધન ‘ડુ નો હાર્મ’ વિશે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું હતું. આ સાધન જે તે સંગઠનને કાર્યક્રમનો સંદર્ભ, હેતુઓ, પ્રવૃત્તિઓ વગેરેની વિગતો નક્કી કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. પછી કયા કાર્યક્રમો હાથ ધરી શકાય તેના વિકલ્પોમાંથી પસંદગી કરી શકાય છે. એ કાર્યક્રમો એવા હોય કે જેથી તંગદિલી ઘટે અને સંયોજકો વધે. આ સાધનના નિદર્શન માટે તાલીમના ભાગરૂપે એક ક્ષેત્રીય મુલાકાત પણ યોજવામાં આવી હતી.

(૨) સ્થાનિક સ્વશાસન એવમ્ નાગરિક નેતૃત્વ એકમ

પંચાયતી રાજના પ્રશ્નો વિશેનો એક કાર્યક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે ગુજરાતમાં ‘આકાશવાણી’ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ ત્રણ માસ દરમ્યાન ૧૫ મિનિટનો એક એવા ૧૨ કાર્યક્રમો ‘ગામડાનો ધબકાર’ નામે પ્રસારિત થયા હતા. તેમાં સફળ સરપંચોની વિગતો રજૂ કરાઈ હતી. દરેક કાર્યક્રમના પ્રતિભાવ તરીકે આશરે ૧૦૦થી વધુ પત્રો કે ફોન આવે છે. બે કાર્યક્રમોમાં ૭૩મા બંધારણીય સુધારાનું મહત્ત્વ ગુજરાત સરકારના વિકાસ કમિશનરે સમજાવ્યું હતું.

ગુજરાતીમાં ‘પંચાયત જગત’ અને હિંદીમાં ‘સ્વરાજ’ના બે અંકો પ્રકાશિત થયા છે અને તે ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓને અને બિન-સરકારી સંગઠનોને વિતરિત કરવામાં આવે છે.

‘સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના’ (આઈસીડીએસ)ના પ્રશિક્ષકો અને શાળાઓના આચાર્યો માટે બે દિવસનો એક ‘પ્રશિક્ષકોને પ્રશિક્ષણ’ કાર્યક્રમ સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૩ દરમ્યાન આયોજિત કરાયો હતો. ‘સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના’માં પંચાયત અને સમુદાય ભૂમિકા વિશે ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં ગુજરાતના ૧૧ જિલ્લામાંથી ૨૮ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો હતો.

સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ગુજરાત અને રાજસ્થાનના શહેરી કાઉન્સિલરો તથા ‘પ્રિયા’ અને ‘ઉન્નતિ’ના કાર્યકરો મળી કુલ ૨૩ જણાનો એક પ્રવાસ શહેરી પ્રશ્નો વિશે નવતર પ્રયાસોની જાણકારી મેળવવા યોજાયો હતો. તેમણે ચેન્નઈ નજીક તંબરમ્ નગરપાલિકાની મુલાકાત લીધી હતી અને ‘એક્સનોરા ઈન્ટરનેશનલ’ નામના એક બિન-સરકારી સંગઠનની પણ મુલાકાત લીધી હતી. તેમણે બંનેએ લોકભાગીદારી દ્વારા ઘન કચરાના સંચાલન માટેના પ્રયાસો હાથ ધર્યા હતા.

(૩) ક્ષેત્રીય પરિયોજના

કચ્છ જિલ્લો

ભચાઉ નગર ખાતેના ‘નાગરિક સહાયતા વિભાગ’ (સીએમસી-સિટિઝન સપોર્ટ સેલ) દ્વારા નગરપાલિકા સાથે ભચાઉ નગરના ભીલવાસ વિસ્તારમાં સમુદાય-આધારિત જળસંગ્રહ અને પુરવઠા વ્યવસ્થાનું બાંધકામ શરૂ કરવા માટે એક એમઓયુ પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન ૮૭ વ્યક્તિઓએ આ વિભાગની મુલાકાત લીધી હતી. જમીનને નિયમિત કરવા માટે સુપરત કરાયેલી તમામ અરજીઓ ચકાસવામાં આવી અને પછી તે સંબંધિત ખાતાને મોકલવામાં આવી. ‘નગરવાણી’ નામે એક માસિક સમાચારપત્ર નિયમિતપણે આ વિભાગ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેમાં નાગરિકોને છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી આ વિભાગ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન લોકશિક્ષણ માટે ઘણાં ચોપાનિયાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે અને તે નાગરિકોમાં વિતરિત કરવામાં આવ્યાં છે. ટેકનોલોજી પાર્કના ખ્યાલ, હેતુઓ અને ઉપયોગ, ભૂકંપ અને વાવાઝોડા સામે સલામત બાંધકામ અને વરસાદી પાણીના સંગ્રહ વિશે ચોપાનિયાં તૈયાર કરાયાં છે. નાગરિકોના શિક્ષણ માટે યોગ્ય સંદેશાઓ સાથેની કાગળની ટોપીઓ પણ ખૂબ પ્રમાણમાં વિતરિત કરાઈ હતી.

ભરતકામ કરતી ૮ ગામોની ૮ મહિલા મંડળોનાં ૮૪ મહિલા નેતાઓ માટે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું હતું. તેમાં સંગઠનની પ્રક્રિયા, સંગઠનોના પ્રકાર, સંગઠનોનું માળખું અને સ્વ-સહાય જૂથો તથા ગામની અન્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધો વિશે ચર્ચા કરાઈ હતી. જીવનનિર્વાહ માટેના પ્રયાસોના ભાગરૂપે ‘દોરી’ બ્રાન્ડ નામ હેઠળ પેદાશો તૈયાર કરાઈ છે. ઘરના ફર્નિચરની વસ્તુઓ ઉપરાંત વસ્ત્રોનું પણ હવે ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

ઓગસ્ટ-૨૦૦૩માં બાંધકામની સલામત પદ્ધતિઓ વિશે ૪૨ કડિયાઓ માટે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું હતું. ઘરની છત માટે અને સમારકામ માટે ૧૧ પરિવારોને સાધન-સરંજામનો ટેકો પૂરો પડાયો કારણ કે તેમને વળતર મળ્યું હોવા છતાં પણ તેઓ બાંધકામ પૂરું કરી શકે તેમ નહોતા.

સાબરકાંઠા જિલ્લો

છેલ્લા એક વર્ષ દરમ્યાન આ જિલ્લામાં સામાજિક ન્યાય સમિતિઓને મજબૂત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન સ્થાનિક સંસ્થાઓના નેટવર્ક એવા 'સામાજિક ન્યાય મંચ' દ્વારા સામાજિક ન્યાય સમિતિઓને મજબૂત કરવા માટેના પ્રયાસો હાથ ધરાયા છે. જિલ્લાના કલેક્ટર સાથેની બેઠક યોજાઈ અને તેને પરિણામે તાલુકા વિકાસ અધિકારીઓએ જ્યાં આવી સમિતિઓ અસ્તિત્વમાં જ નહોતી ત્યાં તે ઊભી થાય તે માટે રસ લેવાનું શરૂ કર્યું. ગ્રામ પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના ૩૦૦ જેટલા સભ્યો માટે આઠ ભાગમાં તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા. આ ત્રણ માસ દરમ્યાન ૪૪૪ અસહાય પરિવારોને ઘર મેળવામાં સહાય કરાઈ, ૭૦૦૦ લિટરની ક્ષમતાવાળી વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરનારી ૪૨ ટાંકીઓ ચાર સ્થળોએ આપત્તિના સામનાની તૈયારીના કાર્યક્રમના ભાગરૂપે બાંધવામાં આવી.

અમદાવાદ જિલ્લો

સાબરકાંઠાના અનુભવને આધારે આ જિલ્લામાં દસકોઈ અને ધોળકા તાલુકામાં એક દિવસની બે તાલીમો સામાજિક ન્યાય સમિતિના ૬૫ સભ્યો માટે યોજવામાં આવી. ગામના સ્તરે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને સરકારી કર્મચારીઓની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ બાબતે તેમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું.

ગ્રામ પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિઓની વચ્ચે સંકલન ઊભું થાય તે માટે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. બંને તાલુકાઓમાં મહિલાઓનાં નેટવર્કની અલગ બેઠકો યોજાઈ છે. બેઠકોમાં મહિલાઓ ભાગ લે તે માટે તેમને પ્રેરણા આપવાનો અને બીપીએલ યાદી ફરીથી બને તે માટે પ્રયાસ કરવાનો હેતુ રખાયો હતો.

જિલ્લાનાં ધોળકા અને સાણંદ નગરોમાં શહેરી શાસનમાં સહભાગિતાની પ્રક્રિયા ચાલુ છે. ધોળકામાં પાણીન પુરવઠાની ન્યાયી વહેંચણી માટે પ્રક્રિયા હાથ ધરાઈ અને સંબંધિત હિતધારકો સાથે ચર્ચાઓ યોજાઈ કે જેથી અંદાજપત્રની સાથે સાથે જ વહેંચણીની યોજના પણ તૈયાર થાય. ઓગસ્ટ-૨૦૦૩માં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલા ચુકાદા પછી નગરપાલિકાની હદમાં ધન કચરાના સંગ્રાહન માટેની જવાબદારી જે તે નગરપાલિકાની છે. તેથી બંને નગરો માટે સહભાગી કચરા સંગ્રાહન અંગેની પ્રક્રિયા શરૂ કરવામાં આવી છે.

સલામતીના પ્રશ્નો અંગે શાળાએ જતાં બાળકોને માહિતગાર કરવાના હેતુથી, અમદાવાદ ફાયર બ્રિગેડના સહયોગમાં તા. ૧૫-૮-૨૦૦૩ના રોજ આગ સામે સલામતી અંગે એક નિદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. શહેરની જાઠ શાળાઓમાં ૨૦૦ બાળકોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. 'સલામતીનું છત્ર' નામે એક પુસ્તિકા ગુજરાતીમાં અને 'ધ શીલ્ડ ઓફ સેફ્ટી' નામે અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત કરાઈ છે. ગુજરાતીમાં અને અંગ્રેજીમાં સ્ટિકર્સ પણ વિતરિત કરાયાં છે.

જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓ

'દલિત અધિકાર અભિયાન' દ્વારા જોધપુર ખાતે તા. ૨૨-૨૩ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ત્રીજા દલિત સંમેલનનું આયોજન કરાયું હતું. તેમાં તાલુકા સ્તરની સમિતિઓના પ્રતિનિધિઓ અને દલિત નેતાઓ સહિત ૫૫૦ જણાએ હાજરી આપી હતી કે જેમાં ૧૫૦ તો દલિત મહિલાઓએ ભાગ લીધો હતો. આ સંમેલનમાં દલિત આંદોલનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી અને સવર્ણો દ્વારા જમીનોના દબાણ વિશેના પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ હતી. ઉપરાંત, આંદોલનની ભાવિ કાર્યસૂચિ અને વ્યૂહરચના વિશે નિષ્ણાતો સાથે કરાયો હતો.

જોધપુર જિલ્લામાં શેરગઢ તાલુકામાં દલિત મહિલાઓના પ્રશ્નોને વાચા આપવા માટે એક 'મહિલા મંચ' બનાવવામાં આવી રહ્યો છે. કલેક્ટરની કચેરી સામે ધરણા કર્યા બાદ વડી અદાલતમાં બળાત્કારના પ્રયાસ અંગેનો એક કેસ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.

સહભાગીઓ સાથે મળીને લોકભાગીદારીથી બીપીએલ યાદી તૈયાર કરવા માટે સામુદાયિક જાગૃતિ ઝુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી. આ યાદી હેઠળ ૧૩ લાખ પરિવારો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. આગણનની પ્રક્રિયાને સમજવાનો પ્રયાસ કરવાની અને જરૂરી માહિતી મેળવવા આડેના અવરોધો દૂર કરવા માટેનો પ્રયાસ કરવાની બાબતોનો સમાવેશ તેમાં કરાયો. આ યાદી તૈયાર કરવામાં લોકો સક્રિય

રીતે ભાગ લે તે જોવાયું. વોર્ડ સભા અને ગ્રામ સભામાં આ પ્રક્રિયા હાથ ધરાય તેની કાળજી રખાઈ. તે માટે શેરી નાટકો, ભીંતચિત્રો અને સ્ટિકર્સનો ઉપયોગ કરાયો. બિલારા નગરપાલિકા માટે કાઉન્સિલરો સાથે ચર્ચા-વિચારણા હાથ ધરાઈ કે જેથી તેઓ બીપીએલ યાદી બરાબર બને તેમાં સક્રિય રસ લે. મહારાષ્ટ્રની જેમ રાજસ્થાનમાં પણ જોધપુર વિભાગમાં રોજગાર બાંધધરી યોજના અમલમાં આવે તે માટે રાજ્ય સરકારને હિમાયત કરાઈ. તે માટે 'મજદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન'નો સહયોગ સરકાર લે તેવું સૂચન પણ કરાયું.

છ વિભાગોમાં આ જ પ્રકારની કાર્યશાળાઓ યોજાઈ અને અંત માંગણીઓનું એક ખતપત્ર તૈયાર કરાયું કે જે પછી સરકારને સુપરત કરાયું. પરિણામે તા. ૨૫થી ૩૦ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૩ દરમિયાન રાજ્યમાં મતદાર યાદીઓની સુધારણા માટે વોર્ડ સભાઓનું આયોજન કરાયું.

તા. ૧૮-૧૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૩ દરમિયાન બાડમેર જિલ્લાના મંદોર તાલુકાના ઉમેદનગર ગામે કાલબેલિયા સમુદાયનું એક સંમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું. તેમાં લગભગ ૧૫૦ સ્ત્રી-પુરુષોએ ભાગ લીધો હતો. મદારી તરીકે કાલબેલિયા સમુદાય જાણીતો છે. તેઓ મૂળભૂત રીતે વિચરતો સમુદાય છે તેથી તેઓ અનુસૂચિત જાતિનો દરજ્જો મેળવવા માટે લડત આપી રહ્યા છે. આ સંમેલનમાં તેમણે સમુદાયના અન્ય લોકોને જાગૃત કરવાની ભાવિ વ્યૂહરચનાની ટીકા કરી તેમ જ સમુદાયમાં સામાજિક સુધારા લાવવા માટે વિચાર-વિમર્શ કર્યો.

‘ચરખા’ની પ્રવૃત્તિઓ

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમિયાન ૧૦ દૈનિકો અને સામયિકોમાં ૨૬ લેખો તૈયાર થયા છે અને પ્રકાશિત કરાય છે. ચાર બિન-સરકારી સંગઠનોને સંપાદન માટે ટેકો પૂરો પાડ્યો છે. જુલાઈમાં ‘પ્રયાસ’ના કાર્યકરો માટે બે દિવસની અને ઓગસ્ટમાં ‘જનપથ’ના કાર્યકરો માટે એક દિવસની લેખન કૌશલ્ય માટેની કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી. બિન-સરકારી સંગઠનોને આ મુદ્દાઓ વિશે સંચાર સંમર્થન પૂરું પડાયું: વિકલાંગો માટે અવરોધ-મુક્ત વાતાવરણ અને રોજગારી, જળસ્રાવ વિકાસમાં મહિલાઓની સહભાગિતા અને ડાંગમાં આદિવાસીઓના જમીનના અધિકારો. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં હિંસાના મુદ્દે કામ કરનારી છ સંસ્થાઓના નેટવર્ક અને પત્રકારો વચ્ચે તા.૨૩-૯-૨૦૦૩ના રોજ રાજકોટ ખાતે એક સંવાદ કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમાં મહિલાઓ સામે વધતી હિંસા અંગે ચર્ચા થઈ હતી.

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૭૭૪૬૧૪૫, ૭૭૩૩૨૯૭ ફેક્સ: ૭૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnatiad1@sancharnet.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: જી-૫૫, શાસ્ત્રીનગર, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૯૧-૨૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૯૧-૨૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: કલરમેન પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ. ફોન: ૦૭૯-૮૦૧૨૯૬૭, મોબાઈલ: ૯૮૨૫૧-૫૬૪૦૨.

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.